

ORIGINAL RESEARCH PAPER

Publisher: Imam Khomeini International University

The Principles and Manifestations of Harim in the Iranian-Islamic City: An Islamic Law Perspective

Mahya Hassani Marand⁽¹⁾, Asghar Molaei^{*(2)}, Masoumeh Ayashm⁽³⁾

1. Ph.D. Candidate in Islamic Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Tabriz Islamic Arts University, Tabriz, Iran.
2. Associate Professor of Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran
3. Assistant Professor of Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

ARTICLE INFO

Abstract

Received: 01/09/2025
Accepted: 01/11/2025
PP. 190-215

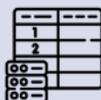
Keywords:
Harim, Iranian-Islamic City, Islamic Rights, Islamic Urbanism, Unchangeable Rules, Conventional Rules.

Number of references: 30

Number of figures: 12

Number of tables: 7

Introduction: In Islamic cities, Harim is a fundamental concept within jurisprudence and culture, spanning private, public, and social realms. These Harims protect individual rights and promote moral and social values within the Islamic community, ensuring daily interactions reflect dignity, respect, and responsibility. Islamic rulings provide the main framework for governing and planning Iranian-Islamic cities, guiding scholarly inquiry across diverse urban disciplines, including architecture, planning, sociology, and public policy. They articulate comprehensive principles and laws related to worship, social relations, culture, economy, environment, and legal matters, with a clear emphasis on human happiness and the realization of human perfection as the ultimate aim. This aspirational goal is achieved through proper connections with the source of existence—the human being, nature, and other people—connections that may appear as tangible boundaries or remain invisible within architectural arrangements, textual codes, or ritual practices. Attention to neighborliness, equality, brotherhood, confidentiality, and other boundary-related aspects demonstrates how city life is shaped by moral and spiritual considerations, even in routine interactions such as street etiquette, public behavior, and community collaboration. The significance of Harim rests on two main objectives: first, to build a solid foundation for growth and flourishing of the citizens within Islamic cities; second, to recognize the broad scope of Harim, from the home (the most private space) to the entire city, addressed through both objective and subjective dimensions rooted in human existence. Urban planning and management in Iranian-Islamic cities aim to support citizens’ growth and well-being through laws and regulations, carefully considering spatial, functional, environmental, socio-cultural, economic, ownership, and legal aspects, while incorporating ethical guidelines and spiritual values. Conversely, examining Harim solely as a physical concept while ignoring its subjective and spiritual dimensions may reduce it to merely architectural or normative terms and distort its existential and divine aspects. Therefore, a thoughtful and nuanced exploration of Harim in Iranian-Islamic urban contexts is essential to safeguard human rights and dignity within urban spaces and architecture, while honoring the divine essence of humanity that underpins urban life and collective well-being.

The Purpose of the Research: The main objective of this research is to understand the requirements of Islamic rulings and the rules governing Harim in an Islamic city, as well as to clarify their foundations and examples.

Methodology: The main approach of this research is qualitative, conducted using a descriptive-analytical method. Studies are carried out through various methods, including content analysis, jurisprudential analysis, inferential reasoning, and rational argumentation. The data were obtained through library research, documentary analysis, and field observations in perceived safety, providing insights for evidence-based urban planning interventions.

Findings and Discussion: Harim, as one of the key concepts in the design and organization of urban spaces, plays an important role in preserving the cultural and social identity of cities.

Use your device to scan
and read the article online

According to Islamic teachings and principles of Iranian architecture, the rights associated with Harim are related not only to the physical aspects of the city but also to the social and spiritual relationships of its inhabitants. Generally, these rights are recognized under unchangeable rules and the components of urban planning known as conventional rules. Unchangeable rules include the right to God, the right to oneself, the right to others, and the right to the environment. The right to God can be categorized under conventional rules in terms of physical, visual, cultural-social, functional, natural, and economic dimensions. The right to oneself includes physical, visual, cultural-social, functional, accessibility, and natural dimensions; the right to others includes physical, visual, cultural-social, economic, managerial-political, functional, accessibility, and natural dimensions; and the right to the environment includes natural and economic dimensions. It is important to note that all these aspects are interconnected and generally fall under the categories of other fixed rulings.

Conclusion: The requirements of unchangeable rules and Islamic rights in relation to the concept of Harim can be categorized in social obligations (personal (individual), familial, neighborhood, and community as the smallest unit of collective life), functional (Harim of residential and religious uses (mosques as a key element in Islam)), cultural (cultural Harims including customs, traditions, and spiritual values of individuals), physical-spatial (roads and pathways, houses, and the structure of mosques), natural (Harims of streams, trees, seas, and animals), urban landscape (Harims of the sky, land, types of architectural facades, and religious buildings), economic (the property of Muslims), and managerial-legal.

Funding: There is no funding support.

Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments: We are grateful to all the persons for scientific consulting in this paper.

Highlight

- Harim, as an integral concept in the Iranian-Islamic city, is governed by specific rulings within the framework of Islamic law.
- This research emphasizes the concept of Harim and argues for its recognition as a right of citizens in the Iranian-Islamic city. It conceptualizes urban planning components as conventional rules, while positioning Islamic law as the overarching framework governing urban planning principles

This paper is an open access and licenced under the [Creative Commons CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) licence.

©2024, UST. All rights reserved.

Cite this article: Molaei, A., Hassani Marand, M., Ayashm, M. (2025). GThe Principles and Manifestations of Harim in the Iranian-Islamic City: An Islamic Law Perspective. *Urban Strategic Thought*, 3(2(6)), 190-215.

 <https://10.30479/ust.2026.22628.1214>

 https://ut.journals.ikiu.ac.ir/article_4005.html?lang=en

*. Corresponding Author (Email: a.molaei@tabriziau.ac.ir) / (Phone: +989197386181)

This article is derived from the first author's doctoral dissertation, entitled "Explaining the Role of Harim in the Mass and Space Pattern of Iranian-Islamic Cities", conducted at Tabriz Islamic Art University under the supervision of the second author and with the advisory support of the third author.

مبانی و مصادیق حریم در شهر ایرانی-اسلامی از منظر حقوق اسلامی

محیا حسنی مرند^(۱)، اصغر مولائی^{(۲)*}، معصومه آیشم^(۳)

۱- پژوهشگر دکتری شهرسازی اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

۲- دانشیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

۳- استادیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>مقدمه: مفهوم حریم همواره در زندگی انسان‌ها چندبعدی بوده و درک صحیح آن به حفاظت از حقوق افراد و ترویج ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی در جامعه اسلامی کمک می‌کند. احکام اسلامی نیز که بیانگر طریقه مناسب بروز حقوق اسلامی هستند، نقش مهمی برنامه‌ریزی شهرهای ایرانی-اسلامی دارند و ارتباط حریم ذهنی را با دنیای عینی برقرار می‌کنند. از همین حیث انتظار می‌رود شهر ایرانی-اسلامی به‌منظور فراهم کردن بستر کمال شهروندان، حریم را توأمان در ابعاد فیزیکی و ذهنی آن مدنظر قرار دهد. بنابراین در مطالعه حاضر به تبیین جایگاه و الزامات حقوق اسلامی به‌عنوان یک اصل اساسی در مواجهه با مفهوم حریم در شهر ایرانی-اسلامی پرداخته می‌شود.</p> <p>هدف پژوهش: این پژوهش با هدف تبیین مبانی و مصادیق حریم در شهر، شناخت الزامات احکام اسلامی و قواعد حاکم بر حریم، در شهر اسلامی-ایرانی انجام می‌شود.</p> <p>روش‌شناسی: پژوهش با رویکردی کیفی و روشی توصیفی-تحلیلی انجام شده است. داده‌های مورد استفاده از روش کتابخانه‌ای، اسنادی و عکس‌برداری حاصل شده‌اند. به‌منظور افزایش روایی و پایایی یافته‌ها، دسته‌بندی‌های انجام شده در ارتباط با حقوق چهارگانه و مؤلفه‌های شهرسازی، با بازبینی تعدادی از خبرگان حوزه فقه شهری و شهرسازی اسلامی مورد تأیید قرار گرفته‌اند.</p> <p>یافته‌ها و بحث: الزامات احکام ثابت در مواجهه با مفهوم حریم در الزامات اجتماعی ((حرایم شخصی (فرد)، خانوادگی، همسایگی و محله‌ای))، کاربری (حرایم کاربری‌های مسکونی و مذهبی)، فرهنگی (حرایم فرهنگی از جمله سنن و ارزش‌های معنوی افراد)، کالبدی-فضایی (حرایم راه‌ها، معابر و...)، طبیعی (حرایم درختان، حیوانات و...)، منظر شهری (حرایم آسمان، زمین و...)، اقتصادی (اموال مسلمانان) و حرایم مدیریتی-حقوقی دسته‌بندی شده و در مطالعات شهر اسلامی-ایرانی به عنوان رویکرد کلی مطالعات قابل استفاده هستند.</p>	<p>دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۰ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰ صص: ۱۹۰-۲۱۵</p> <p>واژگان کلیدی: حریم، شهر ایرانی-اسلامی، حقوق اسلامی، شهرسازی اسلامی، احکام ثابت، احکام اعتباری.</p> <p> تعداد منابع: ۳۰</p> <p> تعداد اشکال: ۱۲</p> <p> تعداد جداول: ۷</p> <p></p>
<p>نکات برجسته:</p> <p>- حریم به عنوان یک پدیده ذاتی، در شهر ایرانی-اسلامی در چارچوب حقوق اسلامی دارای احکام جداگانه‌ای است.</p> <p>- این پژوهش ضمن تأکید بر مفهوم حریم، بر لزوم رعایت آن به عنوان یک حق برای شهروندان شهر ایرانی-اسلامی تأکید دارد. مؤلفه‌های شهرسازی به عنوان احکام اعتباری و حقوق اسلامی به عنوان چارچوب اصلی قواعد شهرسازی مورد تأکید هستند.</p>	

ارجاع به این مقاله: حسنی مرند، مولائی، اصغر، آیشم، معصومه. (۱۴۰۴). مبانی و مصادیق حریم در شهر ایرانی-اسلامی از منظر حقوق اسلامی. اندیشه راهبردی شهرسازی، ۳(۲)، ۱۹۰-۲۱۵.

این مقاله به صورت دسترسی باز و با مجوز Creative Commons CC BY-NC 4.0 قابل استفاده است.

©2024, UST. All rights reserved.

doi <https://10.30479/ust.2026.22628.1214>

* نویسنده مسئول (رایانامه: a.molaei@tabriziau.ac.ir) / (تلفن: ۰۹۱۹۷۳۸۶۱۸۱)

این مقاله برگرفته از رساله دکتری با عنوان «تبیین نقش حریم در الگوی توده و فضا در شهرهای ایرانی-اسلامی» است که توسط نویسنده اول با راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم در دانشگاه هنر اسلامی تبریز در حال انجام است.

۱- مقدمه و بیان مسئله

حریم مفهوم بسیار گسترده‌ای است که در روابط فردی، خانوادگی، و اجتماعی هر فرد مطرح شده و عوامل بسیار متعددی در تعیین آن دخیل هستند. با توجه به مطالعات انجام شده در این حوزه، فرهنگ‌های متفاوت، محیط زندگی و تجارب حسی متفاوت را می‌توان از این دست نام برد. طرز عمل و رفتار الگوی سیستم‌های فرهنگی اساساً متفاوت بوده و عمیقاً ریشه در زیست‌شناسی و فیزیولوژی دارند. ارتباط بین انسان و بعد فرهنگی پدیده‌ای است که در آن انسان و محیط زیست او در شکل‌گیری و قالب‌بندی یکدیگر سهیم هستند (هال، ۱۹۶۶: ۵-۱). از این‌رو تعریف و محدوده‌ی حرایم نیز با توجه به فرهنگ اسلامی-ایرانی و با شرایط اعتقادی، زیستی و جغرافیایی متفاوت و خاص خود نیز متفاوت خواهد بود.

در شهرهای اسلامی، حریم‌ها به عنوان مفاهیم کلیدی در فقه و فرهنگ اسلامی شناخته می‌شوند که شامل حریم‌های خصوصی، عمومی و اجتماعی هستند. این حریم‌ها نه تنها به حفاظت از حقوق افراد کمک می‌کنند، بلکه به ترویج ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی در جامعه اسلامی نیز می‌انجامند. احکام اسلامی که یکی از مهم‌ترین ارکان دین اسلام هستند، به عنوان رکن اصلی مدیریت و برنامه‌ریزی شهرهای ایرانی-اسلامی عمل کرده و به عنوان محور مطالعات در هر زمینه از شهر عمل می‌کنند. این احکام به طور جامع دارای اصول و قوانینی در تمامی ابعاد عبادی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، زیست محیطی، حقوقی و غیره در جامعه و شهر هستند. هدف غایی از این احکام سعادت و کمال انسان‌ها است (مولائی، ۱۴۰۲: ۱۲۹). آنچه این امر را محقق می‌سازد، پیوند مناسب با منشأ هستی، خود انسان، طبیعت و دیگر انسان‌هاست (نحوی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۶). هر یک از این پیوندها سبب ایجاد حریم‌هایی می‌شوند که ممکن است در قالب تجلی یافته و یا در مصنوعات قابل مشاهده نباشند. توجه به روابط همسایگی، برابری، برادری، محرمیت، حرایم و غیره (مولائی، ۱۴۰۲: ۱۲۰) از این دست‌اند.

موضوع از این حیث اهمیت می‌یابد که اول، اصلی‌ترین

هدف در شهر اسلامی مهیای بستری برای رشد شهروندان است؛ دوم، مفهوم حریم گسترده بوده و از مقیاس خانه به عنوان خصوصی‌ترین مکان زندگی تا مقیاس شهر مطرح می‌شود و در ابعاد عینی و ذهنی (برخواسته از پیوندهای وجودی انسان) مطرح می‌شود. فراهم کردن بستری برای رشد و کمال شهروندان در شهر ایرانی-اسلامی در مبحث مدیریت و برنامه‌ریزی شهری در ذیل قوانین مورد بحث قرار می‌گیرند. برنامه‌ریزی و مدیریت شهرها با قوانین و مقررات تخصصی نیز همواره با مطالعه ابعاد مختلف فضایی-کالبدی، عملکردی، زیست‌محیطی، اجتماعی-فرهنگی، اقتصادی، مالکیتی و حقوقی همراه بوده است (مولائی، ۱۴۰۲: ۱۲۹). ساز طرفی بررسی حریم به عنوان مفهومی هم‌تراز با مرز و حرایم فیزیکی، موجب تقلیل در مفهوم حریم و ابعاد ذهنی و معنوی آن شده و آن را به صورت مفهومی اعتباری بیان می‌دارد (نحوی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۵) که در مواجهه با مراتب وجودی و ذات الهی انسان موجب کژفهمی از آن می‌شود. از این‌رو نیاز به بررسی مفهوم حریم در شهر ایرانی-اسلامی احساس می‌شود تا بتوان در عین پرداختن به موضوعات فیزیکی، از حقوق و کرامت انسانی در مواجهه با ذات الهی انسان، در فضاهای شهری و معماری نیز محافظت کرد.

این مطالعه که به روش تحلیل محتوای متون به همراه استدلال منطقی و مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی صورت گرفته است به دنبال تبیین مبانی و مصادیق حریم در شهر اسلامی از منظر حقوق اسلامی است. از همین رو به دنبال پاسخگویی به این سوال است که «جایگاه حقوق چهارگانه و احکام ثابت اسلام در مواجهه با حریم در شهر ایرانی-اسلامی چیست؟» در همین راستا ابتدا با استخراج مولفه‌های حریم در شهر ایرانی-اسلامی (احکام اعتباری)، در وهله دوم به استخراج حقوق چهارگانه در قالب یک شهر ایرانی-اسلامی پرداخته می‌شود. سپس مولفه‌های حریم در شهر اسلامی از منظر حقوق چهارگانه تبیین می‌شود.

۲- پیشینه پژوهش

تحقیقات انجام شده در این حوزه به شرح جدول ۱ هستند:

شکل ۱. چارچوب مفهومی پژوهش

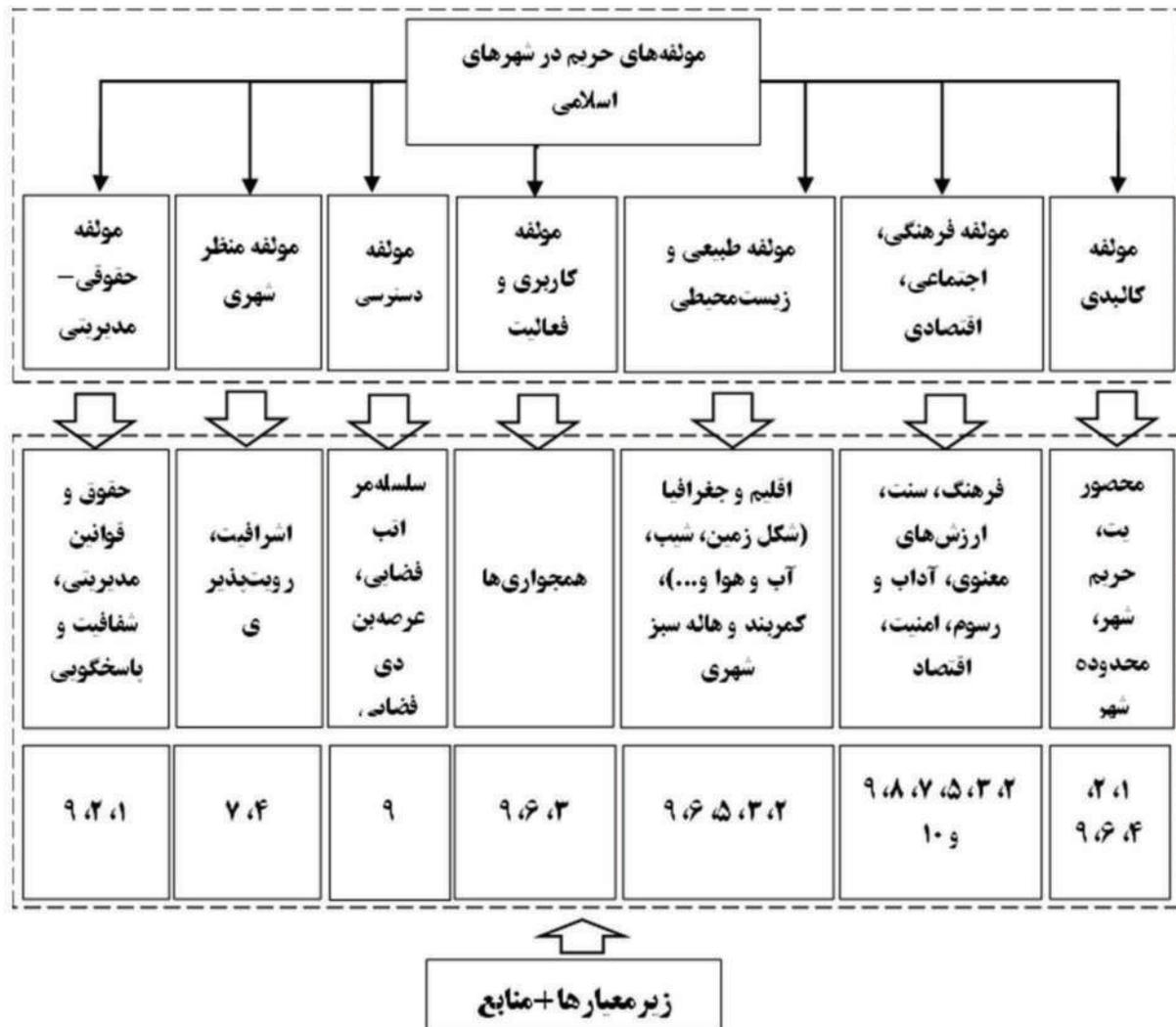
دسته‌بندی مطالعات	محقق و سال	عنوان پژوهش	نکات کلیدی	کاربرد در مطالعه حاضر
حریم در مقیاس شهری و کالبدی	موسوی و همکاران (۱۴۰۰)	گونه‌شناسی مفهوم حریم شهری در تجارب جهانی و سیر قانونی حریم در ایران	<ul style="list-style-type: none"> - انواع قلمروهای پیرامون شهر در یک قالب ابتدایی: خطی-حلقوی، نقطه‌ای-لکه‌ای - گونه‌شناسی حریم در ۱۰ گونه (کمربند سبز، سکونتگاه حومه‌ای، نواحی پیراشهری، هاله شهری/روستایی-شهری، حاشیه و جداره شهر، محدوده اعمال قدرت فرامرزی، سکونتگاه فراشهری، شهر لبه، شهرهای اقماری، اگزوپلیس 	<ul style="list-style-type: none"> - استفاده از تجارب جهانی به عنوان پیشینه مطالعات - استناد به قوانین مطروحه و تعریف حریم بر اساس قوانین مختلف امم از قانون شهرداری‌ها و دستورالعمل ابلاغی وزارت کشور
	صبوری و همکاران (۱۴۰۰)	واکاوی عوامل اثرگذار تاریخی و آینده‌نگاری وضعیت حریم شهرهای ایرانی اسلامی، مطالعه موردی: حریم کلانشهر تهران	<ul style="list-style-type: none"> - ارائه تعاریف حریم در حوزه‌های تاریخی (حفاظتی، بصری، کاربردی)، شهرسازی (گسترش آتی شهر، محدوده خدمات‌رسانی)، اکولوژیکی و زیست‌محیطی (هاله شهری، حریم کلانشهر، کمربند سبز) - بررسی حریم کلانشهر تهران در ابعاد کالبدی، اقتصادی، اجتماعی، طبیعی و مدیریتی 	<ul style="list-style-type: none"> - مفهوم حریم از ابعاد مختلف تجارب کشورهای مختلف ارتباط با حریم - مطالعه حریم از ابعاد کالبدی، اقتصادی، اجتماعی، طبیعی و مدیریتی
حریم در مقیاس معماری	ابزدی و همکاران (۱۳۹۸)	خوانش ساختار معنایی و کالبدی حریم اماکن مقدس با استناد بر سفرنامه‌های قرن پنجم تا چهاردهم هجری قمری	<ul style="list-style-type: none"> - طبقه‌بندی حریم اماکن مقدس به دو نوع ساختار کالبدی حریم و ساختار معنایی حریم - تقسیم محدوده و ساختار کالبدی حریم ابنیه مقدس با رعایت سلسله‌مراتب در سه مقیاس فضایی عرصه، منطقه حائل و حوزه مقدس - تاکید بر نقش هم‌جواری‌ها و محیط پیرامونی (شاخص‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و طبیعی) در موضوع حریم‌گذاری بناها و محوطه‌های ارزشمند - ارتباط جدانشدنی و مداوم بین فرآیندهای آئینی-مذهبی، ارزش‌های معنوی و ابعاد کالبدی و فراکالبدی در امر قدسی و نگرش اسلامی 	<ul style="list-style-type: none"> - مطالعه همجواری‌ها (مانتریس و وابستگی) در قالب مولفه کاربری - مطالعه محیط پیرامونی در قالب مولفه‌های اجتماعی-اقتصادی-فرهنگی، نظام زیست‌محیطی (طبیعی)
	قره بگلو و جمالی (۱۴۰۰)	بررسی میزان و نحوه رعایت حریم در معماری و شهرسازی از منظر فقه اسلامی شیعه	<ul style="list-style-type: none"> - تقسیم حریم به دو نوع حریم معین و نامعین - حریم معین شامل حریم مخاطب معماری (انسان)، طبیعت، ابنیه (خانه، مسجد، مناره و دیوار)، و حریم فضای شهری (راه) - حریم خانه شامل حریم بصری، صوتی 	<ul style="list-style-type: none"> - کمک به ساماندهی مفهوم حریم و دسته‌بندی آن از منظر فقهی و اسلامی
	امیدواری و حمزه‌نژاد (۱۴۰۱)	بررسی تطبیقی مفهوم حریم در خانه‌های کشورهای اسلامی حوزه خاورمیانه (مطالعه موردی: خانه‌های اصفهان، صنعاء، دمشق)	<ul style="list-style-type: none"> - تجلیات حریم به صورت متفاوت و مختلف و میزان متفاوت حریم خواهی با توجه به جایگاه بوم-طبیعت و انسان در ارتباط با هم؛ شامل بسترهای مختلف اقلیمی، جغرافیایی، فرهنگی و امنیتی در سه شهر اصفهان، صنعاء و دمشق - ارائه معیارهای مختلف حریم در خانه‌های اسلامی شامل ابعاد دیداری، شنیداری، بویائی، حرکتی و روانی - مولفه‌های حریم در خانه‌های اسلامی شامل اصل تسلسل فضایی، اصل عرصه‌بندی خصوصی و عمومی، اصل عدم اشرافیت - ارتباط تنگاتنگ بین دو مولفه عرصه‌بندی و تسلسل فضایی از سه مولفه مذکور 	<ul style="list-style-type: none"> - کاربرد اصول اخلاقی مذکور در حفظ حریم خانه‌ها در شهرهای اسلامی شامل: عفت، حیا، حجاب و محرمیت - استفاده از تجارب جهانی (صنعاء و دمشق) و داخلی (اصفهان) به عنوان پیشینه مطالعات - استفاده از معیارهای حریم در مطالعه حریم در مقیاس شهری - کاربرد مولفه‌های فرهنگی، و طبیعی در مطالعات
	نحوی و همکاران (۱۳۹۹)	شناخت حریم در معماری با رویکردی پدیدارشناختی	<ul style="list-style-type: none"> - شکل‌گیری مکان و عینیت یافتن آن در گرو تحقق محصوریت (تحقق محصوریت از طریق تعیین مرز): - مرز یا آستانه به عنوان منشا آغاز معماری در وجه کالبدی: تلاقی درون و بیرون که معماری تجسد و مظهر آن است 	<ul style="list-style-type: none"> - نقش محصوریت در تعیین حریم (از بعد ادراکی)؛ مطالعه بعد کالبدی - مفهوم حرمت (Reverence) در مقابل حریم؛ هم‌نشینی معانی احترام و هشدار در کنار هم

حريم در مقیاس فردی	
<ul style="list-style-type: none"> - میسر ساختن پیوند انسان با طبیعت، مبدا هستی و دیگر انسان‌ها در معماری از طریق تعیین حریم - تقدم حریم بر کالبد بنا به دلیل وجود پیوندهای انسان با ماسوای خود (حریم امری وجودی و تکوینی است؛ درحالیکه مرز امری اعتباری است) 	<ul style="list-style-type: none"> - نقش بسیار مهم فضاهای باز خانه‌های مسکونی بر میزان محرمیت فضایی - اهمیت شاخص رویت‌پذیری و اشرافیت در تعیین محرمیت - افزایش حریم خصوصی خانه‌های سنتی با افزایش شاخص عمق و ارتباط بین فضاهای باز آن‌ها
<ul style="list-style-type: none"> - کاربرد اصل محرمیت و جایگاه اشرافیت و رویت‌پذیری در مقابل آن - اهمیت مولفه اجتماعی (شغل و منصب اجتماعی) افراد ساکن در خانه در مقابل حریم خصوصی 	<ul style="list-style-type: none"> - بررسی حریم شخصی در فضاهای باز خانه‌های سنتی - مازندان با استفاده از تکنیک نحو فضا
<ul style="list-style-type: none"> - اهمیت مولفه اجتماعی در مبحث حریم و بالاخص حریم خصوصی - لزوم توجه به حریم روح و جسم توامان 	<ul style="list-style-type: none"> - مرکزیت قرار دادن انسان در مباحث حریم و قلمرو - واکاوی مبانی ارزشی و گرایشی انسان در ارتباط با حریم خصوصی
<ul style="list-style-type: none"> - دسته‌بندی احکام اعتباری شهری در مولفه‌های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، حقوقی، فضایی و کالبدی، کاربری و فعالیت، حمل‌ونقل، زیست محیطی 	<ul style="list-style-type: none"> - تبیین احکام ثابت (حقوق چهارگانه) و احکام اعتباری از دیدگاه علامه طباطبایی و کاربری آن‌ها در مباحث شهری - دسته‌بندی و کاربرد حقوق چهارگانه با توجه به اصول واقع‌گرایی توحیدی و کاربری آن در مباحث شهرسازی
<ul style="list-style-type: none"> - بهره‌گیری از ابعاد حقوق و تکالیف شهروندی در ذیل حق‌الله، حق‌الناس، حق‌النفس 	<ul style="list-style-type: none"> - تبیین اصول و مبانی شهر و شهرسازی اسلامی بر مبنای احکام ثابت
<ul style="list-style-type: none"> - 	<ul style="list-style-type: none"> - ارائه الگویی برای تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی بر اساس رهیافت‌هایی از رساله حقوق امام سجاد (ع)
اصول و احکام ثابت و اعتباری در شهر و شهرسازی	

در حوزه حقوق چهارگانه و احکام ثابت نیز یا به صورت یک کلیت در شهر ایرانی اسلامی مورد مطالعه قرار گرفته و یا در سایر حوزه‌های فقهی، اخلاقی و تربیتی مورد پژوهش بوده است.

از این‌رو یافتن پیوندهای این حوزه‌ها در پژوهش حاضر در اولویت قرار می‌گیرد. جدول ۱ با ساماندهی نکات کاربردی پژوهش‌های علمی، چارچوب نظری اولیه پژوهش حاضر را به صورت شکل ۱ نمایش می‌دهد. زیرمعیارها و شاخص‌های مطرح در این حوزه به تفکیک و با توجه به اهداف متفاوت مطالعات مورد بررسی، استخراج و در قالب شکل ۱ به نمایش درآمده است.

با وجودی که مفهوم حریم در شهر اسلامی چندجانبه است، در پژوهش‌های پیشین نگاه به حریم در شهر اسلامی، یا در مقیاس معماری بوده و یا به صورت مطالعات حرایم فیزیکی شهر (اسلامی و یا غیراسلامی) به نتایجی منجر شده است. در چندی از پژوهش‌ها نیز حرایم خصوصی در کلام و سیره ائمه، معصومین و بزرگان مورد بررسی قرار گرفته است. این در حالی است که خاستگاه و مفهوم حریم در ارتباط تنگاتنگی با سه حوزه مذکور دارد. یعنی نمی‌توان مرزهای جداگانه‌ای بین مفهوم حریم در شهر، حریم در معماری (عینیت) و حرائم خصوصی، ادراکی و معنایی (ذهنیت) افراد قائل شد. از سوی دیگر، مطالعه

شکل ۱. چارچوب نظری اولیه مستخرج از پیشینه نظری

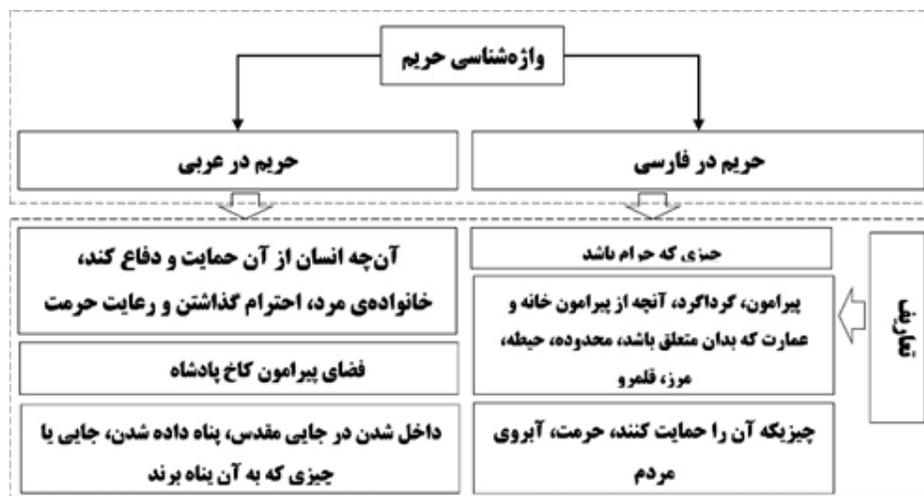
۳- مبانی نظری واژه‌شناسی

در زبان فارسی، در فرهنگ‌های دهخدا و معین برای واژه حریم، معانی گوناگونی ذکر شده‌اند: الف) ۱- بازداشت کرده و حرام کرده شده که مس آن جایز نیست. چیزی که حرام باشد. ۲- چیزی که آن را حمایت کنند و جنگ کنند بر آن. ۳- شریک، انباز. ۴- حرمت، آبروی مردم. ۵- گرداگرد حوض و چاه، پیرامون (دهخدا، ۱۳۷۷)؛ ب) آنچه از پیرامون خانه و عمارت که بدان متعلق باشد. ۲ - مکانی که حمایت و دفاع از آن واجب باشد. همچنین مترادف و متضاد واژه حریم به این صورت ذکر شده است: ۱- اطراف، پیرامون،

گرداگرد، حرم. ۲- مکان مقدس. ۳- محدوده، حیطة، مرز، قلمرو. ۴- منطقه محافظت‌شده (خداپرستی، ۱۳۷۶). در زبان عربی، ریشه‌ی واژه «حریم» که «ح ر م» است در ترکیب‌های گوناگون مستخرج شده از سه فرهنگ المنجد (معطوف، ۱۴۲۹)، منتهی‌الارب فی لغة العرب (صفی پورطاب ثراه، ۱۳۸۹)، فرهنگ معاصر عربی-فارسی (آذرنوش، ۱۳۸۹)، معانی زیر را شامل می‌شود: کسی را از چیزی محروم کردن و منع کردن، دورکردن، غیرممکن‌شدن کاری برای کسی (حرام‌شدن)، واردشدن در جایی مقدس، پناه داده‌شدن، جایی یا چیزی که به آن پناه برند (به عنوان مثال پناه‌بردن به حرمت دوستی یا نان و نمک)، احترام

انسان یا گروهی از انسان‌ها که اجازه ورود به جایی خاص را دارند (محرم‌شدن)، فضای پیرامون کاخ پادشاه، چیزهایی که مربوط به انسان است و انسان از آن حمایت می‌کند (حریم الرجل) (نحوی و همکاران، ۱۳۹۹: ۴۲-۴۱) (شکل ۲).

پناه‌بردن به حرمت دوستی یا نان و نمک)، احترام گذاشتن و رعایت حرمت، بخشش کردن (لاتحترم فتحترم= بخشش مکن که از مال خودت محذوم خواهی شد)، آنچه انسان از آن حمایت و دفاع کند، خانواده مرد (حرمه الرجال)،

شکل ۲. مفهوم حریم در زبان فارسی و عربی

کلیساهای دیگر اعمال می‌شود. حریم؛ ۴- حد^۴: (فعل گذرا) انتقالی. محدودکردن درون مرزها، تعیین حدود (به ندرت در معنای عینی)؛ محدودکردن، سازگار با. همچنین: منع کردن (یک شخص) از...؛ (اسم) هر یک از نقاط ثابت که بین آنها دامنه، مقدار، مدت، دامنه عمل یا تغییر هر چیزی محدود شده است؛ (Simpson & Weiner, 1989)؛

۵- منطقه حائل^۵: محدوده‌ای برای تعیین مرز و جداسازی؛ منطقه‌ای معین از زمین برای حفاظت از محیط زیست (جدول ۲).

معادل انگلیسی واژه حریم، کلمات مرز، خلوت^۲، خلوتگاه^۳، حد و مرز^۴ و منطقه حائل^۵ آورده شده است که از فرهنگ لغت آکسفورد استخراج شده‌اند:

- ۱- مرز: آنچه که برای نشان دادن حدود یا مرزهای هر چیزی چه مادی و چه غیرمادی عمل می‌کند؛
- ۲- خلوت^۲: شرایط یا حالتی از تنها بودن، بدون مزاحمت، یا عاری از توجه عمومی، به عنوان یک انتخاب یا حق؛ گوشه‌گیری؛ آزادی از...؛
- ۳- خلوتگاه^۳: «مکان مقدس» خیمه و معبد یهودیان. همچنین برای مکان مقدس یا زیارتگاه در معابد و

جدول ۲. جمع‌بندی از واژه‌شناسی حریم

زبان	واژه	معنا
زبان فارسی	حریم	حرمت، آبروی مردم، پیرامون، مرز، قلمرو، منطقه محافظت‌شده محرم بودن، خویش و خویشاوند، رعایت حرمت، آنچه انسان از آن دفاع کند، محرم شدن، پیرامون، خانواده مرد، بخشش کردن، جایی که بدان پناه برند، منع شدن
زبان انگلیسی	Boundary	مرز
	Privacy	حالت تنهایی بدون مزاحمت و آزادانه، خلوت، حریم خصوصی
	Sanctum	منطقه مقدس، حریم
	Limit	دامنه
	Buffer zone	منطقه معین، جداسازی شده

۳-۲- تعاریف

۳-۲-۱- شهر اسلامی

شهر اسلامی به عنوان یک مفهوم و ساختار مبتنی بر اصول اسلامی، دارای ویژگی‌هایی است که آن را از سایر انواع شهرها متمایز می‌سازد. این مفهوم تحت تأثیر مجموعه‌ای از متون دینی، تاریخی و فرهنگی شکل گرفته و می‌توان آن را از جنبه‌های مختلف مورد بررسی قرار داد. اصلی‌ترین شاخصه شهر اسلامی آن است که اصول و احکام اسلامی در آن شهر جاری باشد. اولین جنبه در تعریف شهر اسلامی، اصول دینی و فلسفی نهفته در آن است. در اسلام، شهر به عنوان فضایی اجتماعی و عمومی تعریف می‌شود که انسان‌ها در آن قادر به برقراری ارتباط و تعامل هستند. این تعامل بر مبنای اصول اخلاقی و اجتماعی اسلامی صورت می‌گیرد. به طور خاص، زندگی اجتماعی در شهر اسلامی بایستی بر پایه احترام به حقوق یکدیگر و رعایت تقوی و عدل بنا شود (شکل ۳). در این راستا، قرآن کریم در سوره حدید به مؤلفه‌های عدالت، همبستگی و احترام به یکدیگر در زندگی اجتماعی اشاره دارد.

دیگر ویژگی بارز شهر اسلامی، طراحی فضایی آن است. شهر اسلامی معمولاً حول محور مسجد شکل می‌گیرد. مسجد به عنوان قلب شهر، نه تنها فضای عبادت، بلکه محلی برای اجتماع، مشاوره و تصمیم‌گیری‌های اجتماعی نیز به شمار می‌آید. این ساختار باعث ایجاد فضایی مقاوم در برابر تهدیدات اجتماعی و اقتصادی می‌شود و با تثبیت هویت اجتماعی، سبب تقویت پیوندهای جمعی می‌گردد (قنبرعلی، ۱۳۸۹). فاصله چهل خانه از هر طرف مسجد در اصول و قواعد فقهی و کلام پیامبر اکرم (ص) نیز گواهی بر این ویژگی است.

علاوه بر این، شهر اسلامی نیازمند تحرک اقتصادی از طریق بازارهای محلی و پرجنب‌وجوش است که تأثیر قابل توجهی بر توسعه اجتماعی و فرهنگی شهر دارد. بازار به عنوان پلی بین نیازهای اقتصادی و روابط انسانی عمل می‌کند. به تعبیر برخی از محققان، «بازار اسلامی تنها مکانی برای خرید و فروش نیست؛ بلکه بستری برای تبادل فرهنگی و اجتماعی است» (قاری‌پور، ۲۰۱۷). برقراری صحیح روابط بر اساس اصول اسلامی و خرید و

فروش در قالب قواعد دینی نیز این مهم را ممکن می‌سازد؛ نمی‌توان هر شهری که دارای بازار است و دادوستدی در آن انجام می‌شود را شهر اسلامی دانست (شکل ۳).

سومین نکته قابل توجه در خصوص شهر اسلامی، توجه به مؤلفه‌های زیست‌محیطی و پایداری است. از آنجایی که در اسلام حفاظت از زمین و محیط‌زیست مورد تأکید قرار گرفته است، شهر اسلامی باید بر اساس اصول پایداری و احترام به طبیعت طراحی شود. این نکته به ویژه در طراحی فضاهای سبز و تأمین منابع آب تأکید شده و نشان دهنده ارتباط عمیق انسان با محیط طبیعی‌اش است. احترام به طبیعت و محیط‌زیست انسان به عنوان یکی از تجلیات زیبای هنر پروردگار در متون دینی نیز بسیار مورد توجه قرار گرفته است. به عنوان مثال می‌توان به حفظ حرایم آب شامل چاه‌ها، قنات‌ها و رودها اشاره کرد. همچنین حفظ حریم درختان به اندازه حداقل شاخه‌های آن‌ها از دیگر مثال‌های بارز در این حوزه هستند.

عناصر شهر اسلامی شامل مسجد، خانه، بازار، محله و فضاهای مشترک است که به صورت ترکیبی، فضای شهر اسلامی را به تصویر می‌کشد. به طور کلی، می‌توان گفت که شهر اسلامی-ایرانی، شهری است که شکل و محتوای آن بر اساس آموزه‌های اسلامی طراحی شده است؛ این آموزه‌ها شامل اصول و فروع دین، احکام و قواعد فقهی و اخلاقی است. این ویژگی‌ها در ساختار و تمامی اجزا و عناصر شهری، از جمله محلات، فضاهای شهری و بناها، نمایان شده و بستری برای سبک زندگی اسلامی ایرانی فراهم می‌کند (مولائی، ۱۴۰۲: ۱۲۴).

در این پژوهش، شهر اسلامی به عنوان یک مدل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نه تنها برای مسلمانان، بلکه برای تمامی بشریت، می‌تواند منبع الهام و مطالعه در نظر گرفته شود. با توجه به پیشینه غنی تاریخ اسلامی و تأثیرات آن بر سایر فرهنگ‌ها، درک مفهوم شهر اسلامی یادآور اصول انسانی و اخلاقی است که در راستای ساختن جوامع سالم و انسانی بایستی مورد توجه قرار گیرد. با توجه به ابعاد مختلف، شهر اسلامی نه تنها یک فضای فیزیکی، بلکه یک مفهوم عمیق اجتماعی و فرهنگی است که به گونه‌ای منسجم رژیم‌های اخلاقی، اقتصادی، کالبدی و زیست‌محیطی را در خود جای داده

معنای این شهر از اشتراک ذهنیت افراد و عینیت موجود (شکل ۳) در مکان حاصل می‌شود (صارمی و بهرا، ۱۴۰۰: ۱۲). صفات جامعه اسلامی و شهر ایرانی-اسلامی در هم تنیده و به صورت متقابل بر هم تاثیرگذارند.

است. طراحی شهری در شهر ایرانی-اسلامی با رویکرد تعالی توحیدی مورد سنجش قرار می‌گیرد و شامل بررسی ویژگی‌های مربوط به سیرت و صورت شهر می‌شود (مولائی، ۱۴۰۲: ۱۲۶).

شکل ۳. مولفه‌های حریم در شهر اسلامی

۲-۳- شهرسازی اسلامی

شهرسازی اسلامی مشتمل بر مبانی نظری و تئوری‌های مربوط به اصول و ارزش‌هایی است که باید در طراحی، برنامه‌ریزی و ایجاد محیط زندگی مسلمانان رعایت شود و بر روابط انسان با محیط (طبیعی و مصنوعی) و با سایر هم‌نوعان خویش حاکم باشد. این اصول و ارزش‌ها، از تعالیم اسلامی استخراج می‌شوند و دربردارنده‌ی عواملی مهم در فرهنگ ملی هستند که با آن‌ها در تضاد و تناقض نباشد. قرآن کریم و سنت پیامبر (ص)، منابع اصلی اصول حاکم بر همه‌ی اعمال مسلمانان، از جمله شهرسازی آن‌ها هستند. در این متون، بر اساس زمینه‌ها و موضوعاتی کلی، اصولی برای فعالیت و زندگی انسان قابل استخراج است؛ مانند نقش انسان در زمین، ارتباط اجزا و عناصر

جهان هستی، هدف غایی حیات انسان، ارتباط انسان با عالم وجود و جهان بینی او (عندلیب، ۱۳۹۷: ۱۱)، نوع رفتار انسان با طبیعت و حیوانات، رفتار اقتصادی و اصول داد و ستد، اصول ساخت مسجد و خانه، اصول ساخت معابر (قاعده فقهی لامسامحه فی التحدیدات) که در اینجا تحدیدات به معنای اندازه‌ها است. مقادیر فقهی و شرعی در حوزه شهری در سه حوزه اصلی اشاره شده است که شامل قواعد مربوط به راه، قواعد مربوط به حریم‌ها و قواعد مربوط به سرانه‌ها می‌شود. از این رو اصول و قواعد برنامه‌ریزی اسلامی مستخرج در حوزه شهری که به بهتر شدن زندگی شهروندان در شهر اسلامی کمک می‌کند، شهرسازی اسلامی نامیده می‌شود. اصول شهرسازی اسلامی که مستلزم اجرا در شهر اسلامی هستند، می‌بایست تابع قوانین و قواعد آن باشند.

شود. از جمله منابع اصلی در این بخش می‌توان به متون فقهی، کتب حقوقی و مراجع معتبر در این حوزه اشاره کرد. در گام دوم با شیوه عکس‌برداری و یادداشت اطلاعات در فضاهای شهری و معماری، نکات مربوط به حقوق چهارگانه در ذیل مولفه‌های شهری، استخراج شده‌اند.

تجزیه و تحلیل اطلاعات به صورت استنباط فقهی حریم و الزامات آن انجام می‌شود. این مطالعه به بررسی و تبیین حقوق چهارگانه که به مسأله حریم و فضای عمومی در شهر اسلامی مرتبط است، پرداخته و سعی در استنباط و استخراج احکام ممکن و مرتبط از متون فقهی دارد. همچنین در این بخش بر تطابق مفاهیم فقهی با نیازهای معاصر تأکید خواهد شد. این بخش به بررسی و ارزیابی معانی و مفاهیم حریم در چارچوب استدلال و منطق عقلایی می‌پردازد. این پژوهش با استفاده از استدلال‌های منطقی در تلاش است تا توجیهات عقلانی برای پدیده‌های مرتبط با حریم ارائه دهد. بررسی دلایل عقلی و منطقی در این زمینه می‌تواند به تقویت استنباطات فقهی و حقوقی کمک کند و بر ضرورت رعایت حریم در فضاهای شهری تأکید کند.

۴- یافته‌های پژوهش و بحث

در این بخش، به بررسی و تبیین حقوق چهارگانه حریم در شهر اسلامی-ایرانی خواهیم پرداخت. حریم، به عنوان یکی از مفاهیم کلیدی در طراحی و سازماندهی فضاهای شهری، نقش مهمی در حفظ هویت فرهنگی و اجتماعی شهرها ایفا می‌کند. با توجه به آموزه‌های اسلامی و اصول معماری ایرانی، حقوق حریم نه تنها به جنبه‌های فیزیکی شهر بلکه به روابط اجتماعی و معنوی ساکنان آن نیز مرتبط است. به طور کلی این حقوق تحت عنوان احکام ثابت و مولفه‌های شهرسازی تحت عنوان احکام اعتباری شناخته می‌شوند (مولائی، ۱۴۰۲: ۱۴۱-۱۳۶). در این بحث، به تحلیل ابعاد مختلف این حقوق، تأثیر آنها بر ساختار شهری و نحوه تعامل میان عناصر مختلف شهر اسلامی خواهیم پرداخت. یافته‌های این تحقیق می‌تواند به درک بهتری از چالش‌ها و فرصت‌های موجود در طراحی شهری اسلامی-ایرانی کمک کند.

از همین رو نکات اشاره شده در حوزه اجتماع، فرهنگ، اقتصاد، کالبد (شکل و هندسه ساخت در حوزه منظر شهری، مولفه کالبدی)، عملکرد (کاربری‌ها، دسترسی‌ها) و طبیعت به صورت قواعد و مولفه‌های شهرسازی اسلامی قابل طرح و بررسی هستند.

۴- روش پژوهش

رویکرد کلی مورد استفاده در این پژوهش از نوع کیفی و روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است. این پژوهش که با هدف تبیین مبانی و مصادیق حریم از منظر حقوق چهارگانه شهر اسلامی انجام می‌شود، با بهره‌گیری از تحلیل محتوا، تحلیل فقهی-استنباطی و استدلال عقلی انجام شده است. هدف کلی این پژوهش شناخت دقیق و عمیق الزامات و قواعد حاکم بر حریم در شهر اسلامی است. از همین رو داده‌های مورد استفاده در بخش اول پژوهش از روش کتابخانه‌ای، اسنادی و به شیوه‌های مختلف از جمله مراجعه به کتب، مقالات و جست‌وجوی اینترنتی حاصل شده است. در مطالعات کتابخانه‌ای از مقالات به‌روز و کتاب‌های بسیار مهم در اصول فقه در دو حوزه عمومی (همچون مفاتیح‌الحیاه) و تخصصی (همچون فقه عمران شهری) بهره گرفته شده‌اند.

بررسی متن‌های موجود در کتاب‌های فقهی، حقوقی و اخلاقی مربوط به حریم در شهر اسلامی به روش تحلیل محتوا انجام می‌گیرد. این تحلیل شامل شناسایی و استخراج ابعاد مختلف حریم، شامل تعریف، مفاهیم مرتبط و نحوه تعامل آن با اصول شهرسازی اسلامی خواهد بود.

در این فرایند، هر جمله و گزاره از متون فقهی و حقوقی به‌عنوان «واحد تحلیل» در نظر گرفته شده و مفاهیم کلیدی مرتبط با حقوق چهارگانه (حق‌الله، حق‌النفس، حق‌الناس و حق محیط‌زیست) شناسایی و کدگذاری شدند. سپس مضامین مشابه در گروه‌های مفهومی منظم گردیده و مقوله‌های اصلی در قالب مؤلفه‌های شهرسازی (کالبدی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و طبیعی) استخراج شدند. این مراحل به‌صورت نظام‌مند و با بازبینی مجدد داده‌ها انجام شده تا از دقت و قابلیت اتکای نتایج اطمینان حاصل

۱-۵- حق الله

بر اساس روایتی از امام سجاد (ع) که به رساله حقوق شناخته می‌شود، حق الله بزرگ‌ترین حقوق است (علی‌جان‌زاده، ۱۳۹۱؛ نصیرزاده، ۱۳۹۰ و صالحی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳۸). حق الله یا حق خداوند بر انسان و بر تمامی قوانین عبادی و احکام الهی است و مسلمانان مکلف‌اند آن‌ها را به نحو احسن به انجام رسانند. در برنامه‌ها و طرح‌های شهری، لازم است بر اساس نظر متخصصان فقهی و سایر متخصصین معماری و شهرسازی در ابعاد مختلف مورد استفاده و رعایت شوند. از جمله این حقوق می‌توان به رعایت حلال و حرام (قاعده حلال و حرام)، پرهیز از ظلم به دیگران و رعایت حریم از جمله حریم کالبدی، ارتفاعی و کارکردی عملکردهای شاخص شهر اسلامی مانند مساجد نام برد (مولائی، ۱۴۰۱: ۹).

طراحی‌ها و برنامه‌ریزی‌ها در کنار تطابق با طبیعت با شریعت الهی نیز می‌بایست هماهنگ باشند. به عنوان مثال توجه به جایگاه مساجد در تعالیم دینی توصیه شده است. از این رو توجه به جایگاه و حریم مساجد، رعایت احکام اسلامی ساخت آن، رعایت حرمت مساجد و تجلی نگرش توحیدی در جسم و روح شهر بسیار حائز اهمیت و شایسته است (مولائی، ۱۴۰۲: ۱۳۶). در فقه اسلامی توصیه شده است که مرکزیت شهر اسلامی با مسجد باشد. حریم مسجد چهل ذرع است، و همسایگی مسجد چهل خانه از چهار سوی آن است (اراکي، ۱۴۰۰: ۱۱۱).

به عنوان مثال دو نوع حق الله در روایات به وضوح بیان شده‌اند: یکی توجه به جایگاه مسجد و رعایت حریم آن (شکل ۴) و دیگری توجه به آیات الهی از طریق آسمان. تاسیس مسجد از مصادیق روشن باقیات صالحات است که در احادیث و روایات متعدد به آن اشاره شده است. در روایات متعددی بر توسعه و آبادانی مساجد، احترام به مساجد و پرهیز از تحقیر آن‌ها، سفارش به حضور در اجتماع مسجد، بهداشت و نظافت مسجد و آداب استفاده از آن تاکید شده است (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۵۷۰-۵۶۸). از این رو شایسته است در یک شهر اسلامی-ایرانی رعایت حق خداوند که برترین حق‌هاست، در اولویت امور قرار گیرد.

از این موارد می‌توان به توجه به جایگاه مسجد در طراحی و برنامه‌ریزی شهری، توجه به تعداد و جایگاه مساجد (مرکزیت) در محلات مسکونی، توجه به عملکرد مساجد و اجتماع‌پذیری آن‌ها (جدول ۳) با توجه به شان و احترام آن‌ها اشاره کرد. توجه به حریم ارتفاعی مسجد در ساخت و سازهای همجوار و نکته‌سنجی در این حوزه از موارد دیگری است که برای رعایت حریم و احترام و حرمت مسجد در روایات دینی مورد تاکید قرار گرفته است (شکل ۴). در این باره امیرالمومنین علی (ع) می‌فرماید: «کسی که مسجد را گرامی بدارد، خدا را در قیامت با شادمانی و بشارت ملاقات کند و نامه اعمالش به دست راست او داده شود.» (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۵۶۷).

شکل ۴. نمونه‌هایی از تعرض به حریم مسجد در شهر تبریز

۲-۵- حق النفس

حق النفس، حقی است که نفس و جان انسان بر وی دارد و رعایت آن ضروری است (مولائی، ۱۴۰۲: ۱۳۶). در این باره امام سجاد (ع) در رساله حقوق خود می‌فرماید: «حَقُّ نَفْسِكَ عَلَیْكَ أَنْ تَسْتَعْمَلَها بِطَاعَةِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ؛ حق نفس تو این است که او را در راه اطاعت خداوند به کارگیری. منظور از حق النفس صرفاً جنبه‌های مادی و جسمانی انسان نیست و بیش‌تر تأکید بر سرمایه وجودی انسان است که در راه اطاعت و رضایت خداوند مورد استفاده قرار گیرد. مقصود از حق نفس در امور مربوط به جسم و روح، بدین معناست که همان‌گونه که اهتمام به حقوق خداوند و مردم ضروری است، اموری که به سلامت جسمی و روحی انسان کمک می‌نماید، نیز باید مورد توجه قرار گیرد تا در مسیر بندگی خداوند موفق بوده و ادای حق النفس (بدین معنا) با حفاظت از نفس و پیشگیری از اموری که به سلامت او ضرر می‌رساند، تحقق یابد. حق به خود در شهر اسلامی را می‌توان در قالب حقوق شهروندی، حق حفظ حریم خصوصی، حق دیدن زیبایی، حق داشتن سلامتی (جسمی، روحی و روانی)، حق داشتن آزادی (بیان، عقیده، روان و ...)، حق داشتن خانه و خانواده، حق زیست با کرامت انسانی در محله و شهر (مولائی، ۱۴۰۲: ۱۳۶)، حق دسترسی به ملزومات خدماتی، بهداشتی و تفریحی و بسیاری موارد دیگر دسته‌بندی کرد (جدول ۴). امام سجاد (ع) در جایی دیگر می‌فرماید: «اما حق نفس بر تو آن است که به تمام و کمال آن را در راه اطاعت خدا قرار دهی. پس حقوقشان را ادا نمایی به زبان و گوش و چشم و دست و پا و شکم و دامت. در ادای حق آن‌ها از خداوند کمک بجوی.» (صالحی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳۹). از همین حیث به استناد این فرمایش، هشت حق بر نفس وجود دارد که می‌بایست به صورت آگاهانه آن‌ها را تربیت کرده و حرمت آن‌ها حفظ شود. حقوق نفس بر انسان شامل حق نفس بر انسان، حق زبان، حق گوش، حق چشم، حق دست، حق پا، حق شکم و حق عورت هستند (شکل ۵). در شهر اسلامی- ایرانی این حقوق می‌توانند در قالب‌های زیر دسته‌بندی شده و به شهروندان از سنین کودکی آموزش داده شوند که به هفت مورد آنان اشاره خواهد شد:

از دیگر نکات مورد تأکید رعایت کاربری‌های همجوار هماهنگ و متناسب با عملکرد مذهبی، فرهنگی و اجتماعی مسجد است، به طوری که اختلالی در عملکرد آن ایجاد نکند، و به حرمت آن تعرضی نشود. از دیگر مواردی که در ارتباط با حق خداوند بر مومنین مورد تأکید است، حریم بصری ساکنان شهر است. اراکی (۱۴۰۰) حریم بصری ساکنان شهر را بدین‌گونه تعریف می‌کند: «در نظام اسلامی، ساختمان‌های شهری در جهت افقی است نه عمودی؛ بدین معنا که ساختمان‌های شهر به نحوی ساخته می‌شوند که افق آسمان از دیدی ساکنان پوشیده نگردد و ارتباط ساکنان با آیات الهی آسمان و زمین قطع نگردد». در این ارتباط نیز پنج مجموعه روایات وجود دارد که مهم‌ترین آن‌ها روایاتی هستند که ارتفاع زیاد ساختمان‌ها و موانع رویت آیات الهی و آسمان را نهی می‌کنند (جدول ۳).

جدول ۳. جمع‌بندی مولفه‌های شهری مرتبط با حق الله در شهر اسلامی

مولفه‌های شهری	شاخص‌ها	نوع حریم	حق الله
بعد کالبدی	ارتفاع، مرکزیت هندسی	حریم مسجد، حریم مومن (فرد)	توجه به حریم ارتفاعی مسجد و عدم تحقیر آن با ساخت‌وسازهای بزرگ مقیاس، غیر انسانی و مرتفع‌تر از مسجد، مرکزیت شهر اسلامی با مسجد
بعد منظر	رویت‌پذیری زمین و آسمان		طراحی و ساخت بناها به گونه‌ای که افق آسمان از دیدی ساکنان پوشیده نگردد و ارتباط ساکنان با آیات الهی آسمان و زمین قطع نگردد.
بعد فرهنگی، اجتماعی	اجتماع‌پذیری		عملکرد مساجد و اجتماع‌پذیری آن‌ها با توجه به شان و احترام
بعد کاربری	ماتریس‌های چهارگانه		کاربری‌های همجوار متناسب با کاربری و شان و حرمت مسجد
بعد طبیعی	بهداشت و نظافت، هماهنگی با طبیعت		بهداشت و نظافت مسجد، طراحی منطبق بر طبیعت و شریعت الهی
بعد اقتصادی			رعایت حرمت مال مسلمان و حلال و حرام

(الف) حق نفس بر انسان: آيت الله جوادى آملى حق نفس بر انسان را كه حقوقى معنوى و روحى هستند، شامل تفكر و تدبر و حقوق و حریم آن، يادگيرى و دانش اندوزى، كار و تلاش، و فضائل اخلاقى مى دانند (جوادى آملى، ۱۳۹۳: ۹۱-۶۷).

(ب) حق زبان: حرمت زبان در گفتار، پرهيز از فحشا و منكرات، استفاده از كلمات نيك (صالحى و همكاران، ۱۳۹۸: ۱۳۹)، نكوهش پرحرفى، استفاده از زبان در راه حق و ترويج كلام حق، دورى از نقل سخن زشت ديگران، عادت دادن زبان به ذكر خداوند، رفت و مهربانى در سخن گفتن با ديگران، پرهيز از غيبت، پرهيز از تجسس در امور ديگران (جوادى آملى، ۱۳۹۳).

(پ) حق گوش: گوش به عنوان دروازه قلب؛ گوش سپردن به سخنان نيكو، پرهيز از استراق سمع و حفظ حریم خصوصى ديگران (صالحى و همكاران، ۱۳۹۸: ۱۳۹).

(ت) حق چشم: پرهيز از نگاه به حریم خصوصى ديگران، پرهيز از نگاه به نامحرم و حفظ حرمت آنان، حق ديدن زيبايى ها و نيكي ها، پرهيز از استراق بصر (صالحى و همكاران، ۱۳۹۸: ۱۳۹).

(ث) حق پا: قدم برداشتن و حرمت در راه خير (صالحى و همكاران، ۱۳۹۸: ۱۳۹)، پرهيز از تجاوز به حریم و حد و مرز ديگران، پرهيز از ورود بدون اذن صاحب خانه به منزل اشخاص، پرهيز از ورود به حریم حرکتى افراد در معابر عمومى.

(ج) حق دست: عدم تعرض به حریم بدنى و جسمانى افراد، پرهيز از ورود به حریم افراد و سرقت.

(چ) حق شكم: رعايت حریم شكم، رعايت حد اعتدال در خوردن خوراكي هاى حلال، پرهيز از خوراكي هاى حرام، حفظ حرمت ديگران در غذا خوردن، رعايت انصاف در تقسيم غذا با ديگران و حفظ حرمت آنان (صالحى و همكاران، ۱۳۹۸: ۱۳۹).

شكل ۵. ابعاد حق النفس در شهر اسلامى

جدول ۴. جمع‌بندی مولفه‌های شهری مرتبط با حق النفس در شهر اسلامی

مولفه‌های شهری	شاخص‌ها	نوع حریم	حق النفس
بعد کالبدی	مالکیت	حریم راه، خانه، مسجد، مومن (فرد)، طبیعت	حق داشتن خانه و خانواده، حق مالکیت
بعد منظر	زیبایی‌شناسی		حق دیدن زیبایی
بعد فرهنگی، اجتماعی	امنیت، کرامت، گویش، اندیشه‌ورزی، فضائل اخلاقی		حق داشتن حریم و امنیت فردی، حق داشتن حریم خصوصی، حق دسترسی به اطلاعات، حق زیست با کرامت انسانی در محله و شهر، حق تفکر و تدبیر، اندیشه، دانش‌اندوزی، تلاش، کسب فضایل اخلاقی
بعد کاربری	ماتریس‌های چهارگانه (ماتریس مطلوبیت، ظرفیت، وابستگی)		حق دسترسی به ملزومات خدماتی، بهداشتی، فرهنگی و مذهبی
بعد دسترسی			
بعد طبیعی	بهداشت و نظافت، هماهنگی با طبیعت، سلامت جسمانی، ماتریس سازگاری		حق داشتن محیط زیست سالم، حق داشتن سلامتی، رعایت حد اعتدال در خوردن خوراکی‌های حلال، پرهیز از خوراکی‌های حرام، حفظ حرمت دیگران در غذا خوردن، رعایت انصاف

۳-۵- حق الناس

حق الناس به معنای حقوق دیگران بر انسان است که شامل اصل وجوب زندگی اجتماعی، مصلحت اجتماع، ازدواج و حقوق انسان‌ها بر یکدیگر است (مولائی، ۱۴۰۲: ۱۳۷). آیت‌الله جوادی آملی (۱۳۹۳) حق الناس را به هفت دسته بسیار مهم تقسیم می‌کند و هر یک را مورد بررسی

قرار می‌دهد. حق الناس در تعامل انسان با دیگران به وجود می‌آید که «دیگران» را می‌توان شامل خویشاوندان، هم‌کیشان (مسلمانان)، بیگانگان (موحدان اهل کتاب و مشرکان)، مستضعفان، مهاجمان و دشمنان، شهروندان و نظام مدیریت شهری اسلامی دانست. امیرالمومنین می‌فرمایند: «خدای سبحان حقوق بندگانش را بر حقوق خویش مقدم کرده است و رعایت حقوق مردم به ادای حقوق خدا خواهد انجامید»؛ همچنین می‌فرماید: «ستم برخی بندگان بر برخی دیگر (بدون ادای حق الناس) بخشوده نمی‌شود» (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۴۷۷). بر همین اساس حق الناس در شهر را در حوزه‌های مختلفی می‌توان دسته بندی کرد: حق مردم بر مدیریت شهری، حق حاکم و مدیر شهر بر مردم، و حق مردم نسبت به یکدیگر.

حقوق مدیر شهری و حاکم بر مردم شامل حق آزادی (خداوند بر اساس احکام شرعی مباح، مکروه، مستحب، واجب و حرام، حدود آزادی را معین کرده‌اند)، امنیت عمومی (حفات از حریم اطلاعاتی و خصوصی)، مرزداري (حفظ حرایم فیزیکی)، رعایت عدالت و انصاف، رازداری و حفظ آبرو هستند. حقوق مردم بر مدیر شهری نیز شامل امانتداری در مصرف منابع، امکانات و خدمات عمومی (فضاهای عمومی، حمل‌ونقل عمومی، و محیط‌زیست)، رعایت قوانین و مشارکت فعال در امور شهری است.

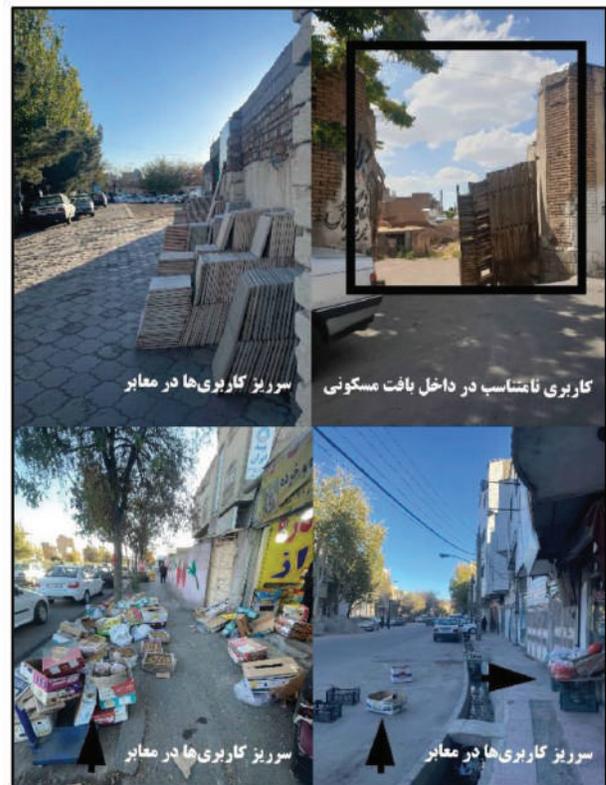
برای تشریح حقوق مردم بر یکدیگر می‌توان به حدیثی از پیامبر اکرم (ص) استناد کرد. امام جعفر صادق (ع) به نقل از رسول‌الله (ص) فرمودند: «مؤمن را بر مؤمن هفت حق است که خداوند عز و جل آن‌ها را بر او واجب کرده است و خدا درباره آن‌ها از او بازخواست می‌کند: او را در چشم خود بزرگ شمارد، در دل دوستش بدارد، با مال و دارایی خود یاریش رساند، بر او همان پسندد که بر خود می‌پسندد، غیبت او را حرام شمارد، در بیماری به عیادتش رود، در تشییع جنازه‌اش شرکت کند و بعد از مرگ جز به خوبی از وی یاد نکند»^۶ (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۳۹۸). از همین‌رو لازم است کم‌ترین و لازم‌ترین حقوق در این باب (حقوق مردم بر یکدیگر) رعایت شود.

شکل ۷. پارک موتور سیکلت‌ها در پیاده‌رو و خودرو در مقابل درب منزل مسکونی

۳- **مولفه منظر شهری:** پیش‌تر اشاره شد که حق رویت آسمان و آیات الهی (اراکى، ۱۴۰۰) جزو حقوق خداوند بر انسان هستند. حق به مردم را به نوعی می‌توان حق به خداوند نیز در نظر گرفت. از همین حیث، دید به مناظر طبیعی همچون آسمان را می‌توان در حوزه رعایت مولفه منظر شهری حق به مردم بررسی نمود. رعایت حریم ارتفاعی و ممانعت از دیده نشدن آسمان از حقوق مهمی است که در روایات مورد تاکید قرار گرفته است. رعایت حریم بصری افراد، پرهیز از تجسس بصری از طریق ساخت مسالهدار بناها و اشرافیت به داخل منازل و محیط‌های خصوصی نیز از شاخص‌های بعد منظر شهری هستند. مساله‌ای که امروزه در ارتباط با حق‌الله و حق‌الناس در شهرهای اسلامی-ایرانی مشاهده می‌شود، معماری نماهای نامتعارف و نامتناسب با شأن شهر اسلامی است (نماهای رومی) (شکل ۸) بطوریکه حقوق و حریم بصری و روانی شهروندان را به شدت تحت تاثیر قرار داده و مستلزم رعایت حقوق مردم است.

۱- **مولفه کاربری و فعالیت:** مواردی همچون عدم رعایت حریم کاربری‌ها و تخصیص کاربری‌های ناسازگار در جوار هم، صرف امکانات عمومی برای کاربری‌های غیرضرور، سرریز کاربری‌ها به معابر را می‌توان نام برد که همگی جزو مهم‌ترین و پرتکرارترین حقوق مردمی تضییع شده در شهرهای امروزی هستند (شکل ۶).

شکل ۶. نمونه‌ای از تضییع حقوق مردم مربوط به نظام کاربری

۲- **ولفه دسترسی و حرکت:** سد معبرهایی که در سطح شهر (پیاده‌رو و سواره‌رو) به وجود می‌آیند، از این دستند. پارک خودروها در پیاده‌رو و معابر سواره‌ای که متناسب با عرض آن‌ها نیست، نیز نوع دیگری از حق‌الناس در زیر مولفه دسترسی است؛ چرا که تردد را برای افراد پیاده و سواره دشوار می‌کند (شکل ۷). همچنین تنظیم معابر دسترسی و مکان کاربری‌ها به صورتی که ساکنان در دسترسی به خدمات عمومی دچار مشکل نشوند، از دیگر موارد مهم حق‌الناس به شمار می‌روند.

۵- مولفه زیست محیطی: خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا» زمین را آراستیم تا شما را بیازماییم و ببینیم کدام یک به نیکی رفتار می‌کنید^{۱۲}. استفاده درست از محیط طبیعی و زیست اطراف، یکی از موضوعات بسیار مهمی است که در قرآن کریم نیز اشاره شده است.

حق الناس در این حیطة قابل مطالعه است اما می‌توان آن را به صورت جداگانه‌ای در مباحث مربوط به حقوق محیط زیست و خلقت مورد مطالعه قرار دارد. استفاده صحیح از منابع طبیعی همچون دریا، آب، جنگل، خاک، منابع طبیعی و ... به عنوان اماناتی که برای نسل‌های آتی به جای خواهیم گذاشت بسیار حائز اهمیت است. در صورت استفاده نادرست از این منابع و محیط زیست (شکل ۹) حق الناسی از نسل‌های آتی و نیز گذشته که به خوبی از این منابع پاسداری کرده‌اند، بر ما خواهد بود (جدول ۵).

شکل ۹. نمونه‌ای آلودگی آب مهران رود و هوای تبریز

شکل ۸. شکست خط آسمان، سایه‌اندازی به ساختمان روبه‌رو و مانع دید آسمان برای ساختمان روبه‌رو-عدم تناسب نمای نامتعارف ساختمان در کنار معماری اسلامی-ایرانی مسجد

۴- مولفه اجتماعی-اقتصادی: از مباحث بسیار مهمی که امیرالمومنین علی (ع) نیز در خطبه‌های خود بدان اشاره فرموده‌اند، حریم عقیده و احترام به آزادی بیان و عقاید است. رعایت حرمت لفظی، رفتاری، عقیده و گویش، ضمن حفظ حرمت‌ها موجب اتحاد افراد یک جامعه شده و از حقوقی است که مردم نسبت به یکدیگر ملزم به رعایت آن هستند. از این موارد می‌توان به ورود بدون اذن صاحب ملک به یک ملک خصوصی، تجسس در امور و زندگی دیگران، تجسس در عقاید افراد و توهین به آن‌ها (زارع اندریان و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۶۹)، بدگویی، غیبت و سوءظن نسبت به دیگران، توهین و نادیده گرفتن مراسمات و شعائر دینی دیگر ادیان، توهین و بی‌حرمتی به گروه‌های خاص، بی‌حرمتی به اعضای خانواده و همسایگان، توهین به ارزش‌های معنوی افراد، تمسخر و نکوهش سبک زندگی افراد، و بسیاری دیگر از موارد مشابه اشاره کرد. در امور اقتصادی که از معضلات جامعه امروزی است، امور مثبتی که حقوق مردم بر یکدیگر را برآورده می‌سازند، می‌توان به پرهیز از تجاوز به مال دیگران^۷، امانتداری در اموال دیگران^۸، لزوم کسب مال حلال^۹ و حفظ حرمت تلاش دیگران، ادای حقوق ناشی از سود کار و تلاش (خمس، زکات و ...)، صداقت در تجارت، خدامحوری در خرید و فروش، پرهیز از کم فروشی یا گران فروشی، پرهیز از سوگند در دادوستد^{۱۰}، پرهیز از ناجوانمردی و سود بردن کلان در معامله، پرهیز از فریب در معامله، انفاق در راه خدا از سود معامله، پرهیز از بخل نسبت به مردم در مصرف^{۱۱} و سایر موارد مشابه اشاره کرد.

جدول ۵. جمع‌بندی مولفه‌های شهری مرتبط با حق الناس در شهر

مولفه‌های شهری	شاخص‌ها	نوع حریم	حق الناس
بعد کالبدی	محصوریت	حریم راه، خانه، مسجد، مومن (فرد)، طبیعت	عدم رعایت محصوریت در فضاهای نیمه‌خصوصی و خصوصی به عنوان عامل تسهیل‌کننده اصل محرمت، تجاوز به حریم خصوصی افراد، ورود بدون اذن به حریم نیمه خصوصی و خصوصی افراد
بعد منظر	ارتفاع، بازشوها، اشرافیت، زیبایی‌شناسی		اشرافیت به حریم خصوصی افراد، سایه‌اندازی به ساختمان‌های دیگر، عدم رعایت حریم ارتفاعی، استفاده از نماها و سبک‌های معماری که به دور از فرهنگ اسلامی-ایرانی باشد
بعد فرهنگی، اجتماعی	همبستگی، آزادی، امنیت، مرزدارى، مشارکت عمومی		اخلال در آزادی مردم، اخلال در امنیت عمومی، اخلال در مرزدارى، عدم رعایت اعتدال در روابط اجتماعی و نقض حرمت دیگران، دورى از رازدارى و بی‌حرمتى به آبروى افراد، توهین به شعائر، سنن و ارزش‌های معنوی افراد، تجسس در عقاید افراد، تجاوز به حریم فیزیکی و معنوی همسایگان، عدم رعایت حریم بویائی در محله
بعد اقتصادی	امانتداری، صداقت، جوانمردی		تجاوز به مال دیگران، عدم رعایت امانتداری در اموال دیگران، کسب مال حرام، ادا نکردن حقوق ناشی از سود کار و تلاش (خمس، زکات و ...)، عدم صداقت در تجارت، در نظر نگرفتن خدمات‌محوری در خرید و فروش، کم فروشی یا گران‌فروشی، سوگند در داد و ستد، ناجوانمردی و سود بردن کلان در معامله، فریب در معامله، انفاق نکردن در راه خدا از سود معامله، بخل نسبت به مردم در مصرف
بعد مدیریتی، سیاسی	عدالت، مسئولیت‌پذیری، بخشندگی، در دسترس بودن، شفافیت اطلاعاتی، رازدارى، حراست و پاسداری		عدم رعایت عدالت، صداقت و شفافیت در عمل، عدم مسئولیت‌پذیری، ستمگری، غیرقابل دسترس، آشکار کردن عیوب و اسرار مردم، عدم پاسداری و حراست از حریم فیزیکی
بعد کاربری	همجواری، سازگاری، مطلوبیت، ظرفیت		عدم رعایت حریم کاربری‌ها و تخصیص کاربری‌های ناسازگار در جوار هم، صرف امکانات عمومی برای کاربری‌های غیرضرور، سرریز کاربری‌ها به معابر
بعد دسترسی	در دسترس بودن، سهولت دسترسی، وجود پارکینگ		پارک خودروها و موتورسیکلت‌ها در معابر، سد معبر، در دسترس نبودن کاربری‌ها
بعد طبیعی	پاکیزگی، بهداشت، پاسداری از طبیعت		آسیب به محیط زیست (ریختن زباله، آلوده کردن آب، خاک و هوا، قطع درختان و ...)، آسیب به حیوانات (آزار و اذیت حیوانات، شکار حیوانات و انقراض نسل آن‌ها و ...)

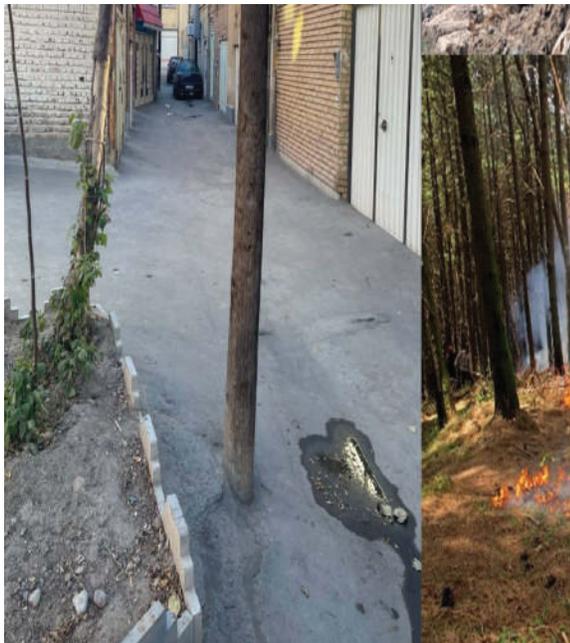
۴-۵- حق به محیط زیست

انسان جانشین خداوند در زمین و هر آنچه که در محیط زندگی آدمی و هر موجود زنده دیگر از فضای خانه گرفته تا کوچه‌ها، خیابان‌ها، پارک‌ها و فضاهای سبز، توقفگاه‌ها، جنگل‌ها، حاشیه نهرها، مراکز آموزشی، پژوهشی، فرهنگی، خدماتی، اداری، عبادی و ... محیط زیست به شمار می‌آیند. از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی، انسان موظف است در نگرش فطری به جای لفظ طبیعت از واژه خلقت استفاده کرده و نظم و هماهنگی فطری در تعامل با خلقت زیست محیطی و رعایت حق زمین، آب‌وهوا و خاک حاصلخیز، درختان و جنگل‌ها، مراتع و فضای سبز، راه‌ها و جاده‌ها، باد و باران، مواد سوختی، نهرها و دریاها را رعایت کند. در آموزه‌های دینی، هم از آلوده کردن محیط زیست نهی شده و هم به پاکسازی آن در صورت آلوده شدن ترغیب و امر شده است (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۶۸۹-۷۲۵).

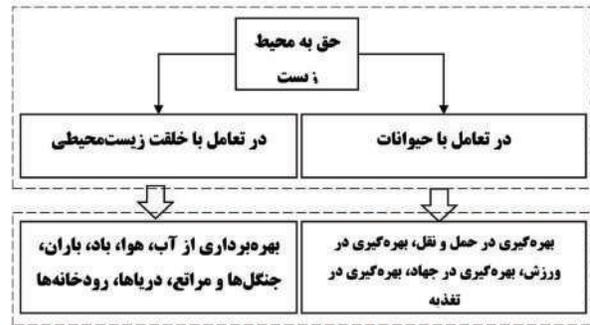
حقوق مربوط به محیط زیست را می‌توان در دو حوزه حقوق حیوانات و حقوق خلقت زیست‌محیطی دسته‌بندی کرد (شکل ۱۰). حیوانات که از دوره‌های ابتدایی تمدن‌های بشری همواره همراه انسان‌ها بوده‌اند و نقش بسزایی در زندگی آنان داشته‌اند، همچون انسان‌ها دارای حقوقی هستند. از برخی حیوانات در جهاد، امور ورزشی و حمل‌ونقل بهره‌گرفته شده و برخی دیگر در تغذیه، پوشش، صنعت و بسیاری موارد دیگر استفاده شده است. حیواناتی که به عنوان مرکب مورد استفاده قرار می‌گیرند، نیازمند رفتاری همراه با عدالت هستند. از مواردی که در صورت تضییع، حقی بر گردن انسان‌ها می‌گذارد، می‌توان به توان بدنی حیوان اشاره کرد؛ در بهره‌برداری از حیوان می‌بایست به حریم بدنی و فیزیکی حیوانات اهتمام ورزید. در اسلام توصیه‌هایی در باب بهره‌برداری عادلانه از حیوانات، رعایت توان حیوانات در حمل بار، نچیدن یال و دم حیوان،

نگهداری حیوانات در خانه و یا در محیط‌هایی که مناسب زیست آنان نیست از حقوق دیگری است که امروزه به کثرت مشاهده می‌شود. تمام موجودات حق دارند آزادانه در محیط زیست مناسب به خود (به‌عنوان مثال طبیعت مناسب‌ترین مکان برای زیست حیوانات هستند) ادامه حیات دهند. بر همین اساس نگهداری حیوانات خانگی در محیطی بسته و محصور جزو اعمالی است که حقوق آنان را تضییع کرده و تجاوز به حریم طبیعی آنان محسوب می‌شود. حقوق مربوط به خلقت زیست‌محیطی و طبیعت نیز شامل موارد زیر می‌شوند:

حق آب (آلوده‌نکردن آب، پرهیز از منع آب، پرهیز از اسراف آب، رعایت حریم فیزیکی چاه و قنات) حق درختکاری و جنگل (آلوده‌نکردن زیر درختان، پرهیز از قطع درختان، رعایت حریم فیزیکی درخت) (شکل ۱۱)، حق مراتع و فضاهای سبز (منع استفاده خصوصی از مراتع، اشتراک فضاهای سبز و مراتع)، حق باد و باران (نهی از دشنام باد، دعا برای باران، شکرگزاری و پرهیز از ناشکری در مقابل باد و باران)، حق نهرها و دریاها (آلوده‌نکردن آب و ساحل دریا، آلوده‌نکردن آب رودخانه‌ها، رعایت حریم فیزیکی در ساخت‌وساز نزدیک دریا و رود) (جدول ۶).

شکل ۱۱. عدم رعایت حریم درخت- آلوده کردن محیط زیست حیوانات- نقض حریم جنگل و آتش زدن آن

شکل ۱۰. انواع حق به محیط زیست اسلامی

آسیب زدن به بدن حیوان، رعایت حال حیوان در سوار شدن، اهمیت به تغذیه حیوان، توجه ویژه به حیوان شیرده در تغذیه، رعایت حقوق بهداشت و سلامت حیوان، قائل شدن حق استراحت برای حیوان و حق داشتن آشیانه (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۶۸۴-۶۳۹) اشاره شده است. دین اسلام در کنار حقوق فیزیکی و بدنی که برای حیوانات قائل است، حقوق روانی را نیز مد نظر قرار می‌دهد. حیوانی که به دست آدمی پرورش یافته باشد، حقی تحت عنوان حق دوستی بر انسان دارد. در این باره امام رضا (ع)، امام صادق (ع) و امام سجاد (ع) پرورش حیوان برای ذبح را امری کاملاً ناپسند معرفی کرده‌اند. از همین رو در فقه اسلامی چنین آمده است: کراهت دارد انسان حیوانی را که برای خود پرورده، سر ببرد (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۶۸۱). حیوان نیز چون دارای روح و جان است، نیازمند احترام بوده و به عنوان مخلوق خداوند دارای حرمت است. در حدیثی از امام صادق (ع) آمده است: هر چیزی حرمتی دارد و حرمت چارپایان در صورت آن‌هاست^{۱۳} (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۶۸۳). همچنین بر زیبا نگه‌داشتن چهره حیوان تاکید شده است. در صورت بهره‌گیری از حیوان در تغذیه نیز باید حقوق فیزیکی (بدنی) و روانی حیوان در اولویت قرار گیرد. در هنگام ذبح حیوان بایستی به رأفت با حیوان رفتار شده و اعمالی انجام نشود که به موجب آن حیوان مورد آزار و اذیت قرار گیرد. پیامبر عظیم‌النشأ فرموده‌اند: خدا اهل احسان است و احسان را دوست دارد، پس هنگام ذبح حیوان با نیک‌رفتاری ذبح کنید (متقی، ۱۴۱۹: ۳۹۲). همچنین حقی بر حیوان باردار ذکر شده است و دارای حقوقی است که در روایات نیز به آن‌ها اشاره شده است. از این رو ذبح حیوان باردار بدون دلیل کربه دانسته شده و در روایات از آن منع شده است.

جدول ۶. جمع‌بندی مولفه‌های شهری مرتبط با حق به محیط زیست در شهر اسلامی

مولفه‌های شهری	شاخص‌ها	نوع حریم	حق به محیط زیست
بعد طبیعی	عدالت، انصاف، رافت، مدارا، نیکی، پاکیزگی، بهداشت، پاسداری از طبیعت	حریم طبیعت، حریم فرد	بهره‌برداری عادلانه از حیوانات، رعایت توان حیوانات در حمل بار، نچیدن یال و دم حیوان، آسیب نرساندن به بدن حیوان، رعایت حال حیوان در سوار شدن، اهمیت به تغذیه حیوان، توجه ویژه به حیوان شیرده در تغذیه، رعایت حقوق بهداشت و سلامت حیوان، قائل شدن حق استراحت برای حیوان و حق داشتن آشیانه، رعایت حرمت چهره حیوانات، رافت نسبت به حیوانات، حق آب (آلوده نکردن آب، پرهیز از منع آب، پرهیز از اسراف آب، رعایت حریم فیزیکی چاه و قنات) حق درختکاری و جنگل (آلوده نکردن زیردرختان، پرهیز از قطع درختان، رعایت حریم فیزیکی درخت)، حق مراتع و فضاهای سبز (منع استفاده خصوصی از مراتع، اشتراک فضاهای سبز و مراتع)، حق باد و باران (نهی از دشنام باد، دعا برای باران، شکرگزاری و پرهیز از ناشکری در مقابل باد و باران)، حق نهرها و دریاها (آلوده نکردن آب و ساحل دریا، آلوده نکردن آب رودخانه‌ها، رعایت حریم فیزیکی در ساخت و ساز نزدیک دریا و رود).
اقتصادی	حلیت، طهارت، پاکیزگی		خریدوفروش پوست، گوشت و اجزاء حیوان حلال‌گوشت در بازار مسلمانان

۶- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این پژوهش با بررسی حقوق چهارگانه در شهر ایرانی-اسلامی بر اساس کتب و منابع دینی سعی شد مولفه‌های حریم در شهر ایرانی-اسلامی در قالب حقوق چهارگانه استخراج و تبیین گردد. از آنجا که دین اسلام دارای سه رکن اعتقادات، احکام و اخلاق اسلامی است، پرداختن به رکن احکام ثابت در چارچوب حقوق چهارگانه که در هر شهر اسلامی با شهروندان مسلمان می‌بایست رعایت شود، دارای اهمیت دوچندان است. این حقوق در شهر ایرانی-اسلامی قابل تبیین و حصول هستند. شهر ایرانی-اسلامی دارای مولفه‌های کالبدی، اجتماعی-اقتصادی-فرهنگی، طبیعی و زیست‌محیطی، کارکردی (کاربری، فعالیت، دسترسی) و مدیریتی حقوقی است که حریم نیز به عنوان یک ویژگی ذاتی در شهر نیز در این ابعاد مطالعه می‌شود. حقوق چهارگانه نیز شامل حق به خداوند، حق به خود، حق به مردم و حق به محیط زیست هستند که از پیوندهای انسان با منشاء هستی، ذات وجودی خود، دیگری و طبیعت ناشی می‌شوند. این حقوق با یکدیگر در ارتباط بوده و هر کدام در ارتباط با مولفه‌های شهر ایرانی-اسلامی قابل مطالعه هستند. شاخصه‌های شهر ایرانی-اسلامی به عنوان نقطه اتصال و ارتباط بین مولفه‌ها و حقوق چهارگانه عمل می‌کنند.

به‌عنوان مثال مولفه کاربری با زیرشاخص‌های مسکونی و مذهبی، انطباق این مولفه را با حقوق چهارگانه با توجه به اصول طراحی مسکن و مسجد به عنوان نمونه، در شهر اسلامی تبیین می‌کند. از همین‌رو در پاسخ به پرسش پژوهش، الزامات احکام ثابت و حقوق اسلامی را در مواجهه با مفهوم حریم می‌توان در الزامات اجتماعی در ارتباط با حریم شخصی (فرد)، خانوادگی، همسایگی و محله‌ای به عنوان کوچک‌ترین واحد زندگی جمعی، کاربری در ارتباط با حریم کاربری‌های مسکونی و مذهبی (مسجد به عنوان عنصر اصلی در دین اسلام)، فرهنگی در ارتباط با حریم فرهنگی از جمله آداب و رسوم، سنن، و ارزش‌های معنوی افراد، کالبدی-فضایی در ارتباط با حریم راه‌ها و معابر، خانه‌ها و کالبد مساجد، طبیعی در ارتباط با حریم چاه‌ها، نهرها، درختان، دریا و حیوانات، منظر شهری در ارتباط با حریم آسمان، زمین، نوع معماری نماها و بناهای مذهبی، اقتصادی در ارتباط با اموال مسلمانان و حریم مدیریتی-حقوقی دانست. با توجه به مطالعات در حوزه شهر ایرانی-اسلامی و نیز مطالعه مفهوم حریم (جدول ۲) و ویژگی‌های شهر اسلامی (شکل ۳) می‌توان به جدول ۷ به عنوان جمع‌بندی مطالعات دست یافت.

جدول ۷. چارچوب بایدها و نبایدهای احکام اعتباری و حقوق چهارگانه (احکام ثابت) حریم در شهر اسلامی

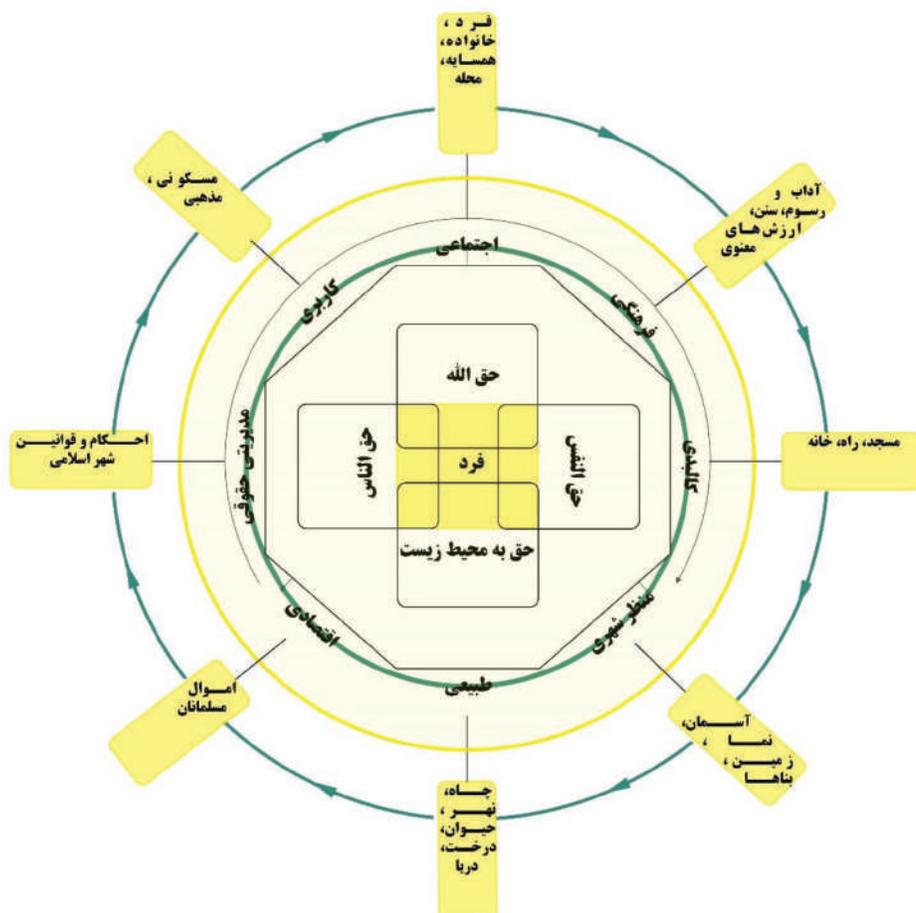
حقوق (احکام ثابت)				مولفه‌های شهرسازی (احکام متغیر)	
حق به محیط زیست	حق الناس	حق النفس	حق الله	رد	خانواده
حق استفاده از محیط زیست سالم، حق استفاده صحیح از حیوانات	حق آزادی، امنیت فردی، اعتدال در روابط اجتماعی،	حق نفس بر انسان: تفکر و تدبیر و حقوق و حریم آن، یادگیری و دانش‌اندوزی، کار و تلاش، و فضایل اخلاقی، حق داشتن حریم و امنیت فردی، پرهیز از آسیب رساندن به بدن	بهداشت و نظافت فردی در ورود به مکان‌های مذهبی و مقدس همچون مسجد	اجتماعی	همسایه
حق استفاده از طبیعت به منظور بهداشت و سلامت روانی	رازداری، صداقت، مسئولیت‌پذیری نسبت به اعضای خانواده	حق زبان: حرمت زبان در گفتار، پرهیز از فحشا و منکرات، استفاده از کلمات نیک، نکوهش پرحرفی	تعلیم و تربیت فرزندان در جهت رعایت حقوق الله و شناخت شان و جایگاه نعمات الهی (آسمان، زمین، بارش‌ها و ...) و نیز اماکن مقدس و مذهبی		
حق آب (آلوده نکردن آب، پرهیز از منع آب، پرهیز از اسراف آب، رعایت حریم فیزیکی چاه و قنات) حق درختکاری و جنگل (آلوده نکردن زیردرختان، پرهیز از قطع درختان، رعایت حریم فیزیکی درخت)	دارای قلمروهای تفاهمی، رعایت حریم فیزیکی همسایگان، رعایت حریم بویائی، شنیداری و روانی همسایگان	حق زبان: استفاده از زبان در راه حق و ترویج کلام حق، دوری از نقل سخن زشت دیگران، عادت دادن زبان به ذکر خداوند، رافت و مهربانی در سخن گفتن با دیگران، پرهیز از غیبت، پرهیز از تجسس در امور دیگران حق چشم: پرهیز از نگاه به حریم خصوصی دیگران (اشرافیت) حق پا: پرهیز از ورود بدون اذن به منزل همسایه	طراحی و ساخت بناها به گونه‌ای که افق آسمان از دیدهای ساکنان پوشیده نگردد و ارتباط ساکنان با آیات الهی آسمان و زمین قطع نشود		
حق باد و باران (نهی از دشنام باد، دعا برای باران، شکرگزاری و پرهیز از ناشکری در مقابل باد و باران)	رعایت حریم بویائی و روانی در محله (بوی غذا)،	حق پا: پرهیز از تجاوز به حریم و حد و مرز دیگران، پرهیز از ورود به حریم حرکتی افراد در معابر عمومی.	کاربری‌های همجوار متناسب با کاربری و شان و حرمت مسجد	محله	
کاشت درختان و تخصیص فضایی از خانه به محیط طبیعی	عدم سلب آرامش ساکنان به هر نحوی (صدا، بو، روانی و ...)، صرف امکانات عمومی برای کاربری‌های ضروری و مورد نیاز ساکنان، رعایت حریم مسکونی در تخصیص کاربری‌های همجوار	حق دسترسی به ملزومات خدماتی، بهداشتی، فرهنگی و مذهبی	حفظ حریم کاربری مسکونی به عنوان نهاد مقدس اجتماعی و عملکردی برای سکون، آرامش و تربیت فرزندان به عنوان حق خداوندی	مسکونی	کاری
تلفیق معماری مساجد و طبیعت	رعایت حریم عملکردی مسجد (مذهب)، عدم توهین به مقدسات	حق دسترسی به کاربری مذهبی، حق بهره‌جویی از کاربری مذهبی به عنوان عملکردی فرهنگی، مذهبی و اجتماعی، حق زیست با کرامت انسانی، حق کسب فضایل اخلاقی	حفظ حریم عملکرد مذهبی مساجد و اماکن مقدس با رعایت همجواری‌ها و سازگاری کاربری‌ها	مذهبی	
حریم فصل‌ها و نقش طبیعت در برپایی رسوم و ادبی همچون یلدا و نوروز	-	به جا آوردن آداب نیاکان به عنوان حق و حریم آن‌ها و کسب ارزش‌های معنوی	-	آداب و رسوم	فرهنگی

حقوق (احکام ثابت)				مولفه‌های شهرسازی (احکام متغیر)	
حق به محیط زیست	حق الناس	حق النفس	حق الله	سنن	ارزش‌های معنوی
رعایت حریم محیط زیست در انجام سنت‌هایی مانند چهارشنبه سوری	احترام به سنت‌ها و شعائر دینی، مناسک و مراسمات مذهبی افراد	صله ارحام و نیکی به خود، نیکی به خانواده	صله ارحام، رعایت حقوق خویشان، نیکی به والدین و فرزندان	سنن	
ابعاد معنوی بهره‌برداری از طبیعت، الگوگیری از آن و مفاهیم معنوی معماری و شهرسازی منطبق بر طبیعت	رعایت حریم مهمان، رعایت حقوق مردم در عبادت و نماز، عدم تمسخر و تجاوز به حریم عقیدتی مردم	قدم برداشتن و حرکت در راه خیر، رعایت حد اعتدال در خوردن خوراکی‌های حلال، رعایت انصاف در تقسیم غذا با دیگران و حفظ حرمت آنان	حفظ حرمت ارزش‌های معنوی افراد، ارزش‌های دینی و فرستادگان خداوند	ارزش‌های معنوی	
رعایت حریم نهرهای اطراف راه، رعایت حق باد جاری در راه‌ها به عنوان دالان هوا، حق تابش خورشید ب زمین در راه	حفظ حرمت راه به عنوان شارع عام، عدم انسداد راه	حق استفاده از راه به عنوان معبر عمومی	حفظ حرمت راه به عنوان محل تردد مومنان	راه	
حق داشتن آشیانه برای حیواناتی که پرورش می‌یابند، حق بهره جویی خانه از عناصر طبیعی همچون نور آفتاب، باد، گیاهان	رعایت محصوریت در فضاهای نیمه‌خصوصی و خصوصی به عنوان عامل تسهیل کننده اصل محریمیت	حق داشتن خانه و خانواده، حق مالکیت	حفظ حرمت خانه به عنوان محل اجتماع خانواده (نهاد مقدس اجتماعی)	خانه	کابردی-فضایی
تلفیق معماری مساجد با عناصر طبیعی همچون گیاهان، آب، نور خورشید	آبادانی کالبد مساجد، بنای مسجد، پرهیز از تحقیر مسجد	حق داشتن مسجد برای هر محله و استفاده ساکنان از آن، حق داشتن معماری و نمای ناب متناسب با شان و عملکرد مسجد	حفظ حرمت بنای مسجد، عدم تعرض، تخریب، و تسلط بر بنا	مسجد	
رعایت حریم طبیعی چاه و بهداشت و سلامت آب	رعایت حریم چاه، عدم انسداد آن، نریختن زباله، سنگ ریزه یا کلوخه در آن، عدم بهره برداری شخصی از آب چشمه، عدم آلوده کردن آب چاه با مواد مضر (وصل بودن آب چاه به سفره‌های آب زیر زمینی)، عدم استفاده بیش از حد از آب چاه (منجر به خشکسالی و خشک شدن منابع آب زیر زمینی می‌شود (همچون دریاچه ارومیه))	حق استفاده از آب چاه، قنات و چشمه به عنوان منبع حیات برای انسان، حیوانات و موجودات زنده	حفظ حرمت چاه و آب آن به عنوان مایه حیات	چاه	طبیعی
حق نهرها و دریاها، آلوده نکردن آب و ساحل دریا، آلوده نکردن آب رودخانه‌ها، رعایت حریم فیزیکی در ساخت و ساز نزدیک دریا و رود	آلوده نکردن آب، نریختن زباله، سد معبر نکردن آب نهر و ...	حق استفاده از آب نهر (آشامیدن، آبیاری، شست و شو و ...)، رعایت حریم نهر در ساخت و ساز برای در امان ماندن جان	حفظ حریم نهر و حرمت آن به عنوان نعمت خدا	نهر	

حقوق (احکام ثابت)				مولفه‌های شهرسازی (احکام متغیر)	
حق به محیط زیست	حق الناس	حق النفس	حق الله	حیوان	درخت
بهره‌برداری عادلانه از حیوانات، رعایت توان حیوانات در حمل بار، نچیدن یال و دم حیوان، آسیب نزدن به بدن حیوان، رعایت حال حیوان در سوار شدن، اهمیت به تغذیه حیوان، توجه ویژه به حیوان شیرده در تغذیه، رعایت حقوق بهداشت و سلامت حیوان، قائل شدن حق استراحت برای حیوان و حق داشتن آشیانه، رعایت حرمت چهره حیوانات، رافت نسبت به حیوانات	رعایت حقوق حیوانات و پاسداری آنان برای نسل‌های آتی (جلوگیری از شکار و انقراض)	حق دوستی با حیوان	حفظ حریم حیوان به عنوان مخلوق خداوندی		
حق درختکاری و جنگل، آلوده نکردن زیردرختان، پرهیز از قطع درختان، رعایت حریم فیزیکی درخت، حق مراتع و فضاهای سبز، منع استفاده خصوصی از مراتع، اشتراک فضاهای سبز و مراتع	حفظ حریم و حرمت درخت به عنوان منبع ملی و پاسداری از آن به عنوان میراث گذشتگان و انتقال به نسل‌های آینده	حق استفاده از درخت (سایه درخت، میوه و ...)	حفظ حریم درخت با احترام به آن، مخدوش نکردن، قطع نکردن و آزار به درخت		
آلوده نکردن آب و ساحل دریا، رعایت حریم فیزیکی در ساخت و ساز نزدیک دریا	حفظ حریم دریا به عنوان منابع طبیعی ملی با پاکیزه نگه داشتن آن، نریختن زباله و ...	حق دیدن دریا و استفاده از آن	حفظ حریم دریا با پاکیزه نگه داشتن آن		
حق باد و باران، نهی از دشنام باد، دعا برای باران، شکرگزاری و پرهیز از ناشکری در مقابل باد و باران	رعایت سایه‌اندازی به ساختمان‌های دیگر، رعایت حریم ارتفاعی	حق رویت آسمان	حریم آسمان و حق رویت‌پذیری آن به عنوان خلقت خداوند و آبات الهی	آسمان	
استفاده از گیاهان در تلفیق با کالبد در معماری از بعد زیبایی شناسی	حفظ اشرافیت به حریم خصوصی افراد، استفاده از نماها متناسب با فرهنگ اسلامی-ایرانی	حق دیدن زیبایی	حفظ حرمت نماها در شهرهای اسلامی به عنوان نمود بیرونی فرهنگ اسلامی، پرهیز از تجمل و اعتدال‌گرایی	نماها	منظر شهری
حق نگهداشت پاکیزگی و بکری زمین	رعایت سایه‌اندازی روی زمین (بخ بندان، محرومیت از نور آفتاب و ...)	حق رویت زمین	حریم زمین به عنوان خلقت خداوند	زمین	
استفاده از گیاهان در تلفیق با کالبد در معماری از بعد زیبایی شناسی	استفاده از سبک‌های معماری متناسب با فرهنگ اسلامی و نمای مساجد	حق دیدن زیبایی در معماری متناسب با فرهنگ و مذهب جامعه	احترام به منظر قدسی	بناهای مذهبی	
حق خریدوفروش پوست، گوشت و اجزاء حیوان حلال‌گوشت در بازار مسلمانان	تلف مال، تلف منافع، و تلف اعضا و جوارح	حق تسلط همه افراد بر اموال و نفس خود	مال مسلمان مانند جان او محترم است و هرگونه تجاوز به آن حرام و موجب ضمان است (حرمت مال مسلمان)	اموال مسلمانان	اقتصادی
پاسداری و حراست از حرایم فیزیکی و طبیعی	امانتداری در اطلاعات، عیوب و اسرار مردم، قابل دسترس بودن	رعایت صداقت و شفافیت در عمل، مسئولیت‌پذیری	رعایت عدالت و پرهیز از ستمگری	-	مدیریتی و حقوقی

كمبود منابع مرتبط حوزه شهردارى و فقه توامان، ميان‌رشته‌اى بودن مطالعات و عدم دسترسى به بسيارى از منابع اصيلى، و در نهايت نياز به تفسير متون توسط متخصصين اين حوزه اشاره كرد. مطالعه حاضر در جهت كامل نمودن مطالعات فقه شهري انجام شد. مطالعات ارزشمندی در حوزه حقوق اسلامى صورت گرفته است اما انجام اين پژوهش‌ها در حوزه شهري بسيار انگشت‌شمار است. در اين جهت پيشنهاده مى‌شود بررسى حقوق اسلامى در ساير حوزه‌هاى پژوهشى شهري مد نظر قرار گيرد. همچنين انجام مطالعات بر روى نمونه‌هاى خاص و استفاده از بستر نظرى مطالعه حاضر به افزايش دقت و کاهش كاستى‌هاى پژوهش‌هاى پيشين كمك خواهد كرد. پيشنهادهات جدول ۷ به منظور سياست‌هاى تسهيل‌كننده امور شهري مربوط به حریم پيشنهاده مى‌گردند.

رهيافت حقوق اسلامى در مطالعه و دستيابى به اهداف پيوندی و وجودی انسان با ذات و منشأ خود، آن است كه نگاهى تك‌بعدی به مسائل نداشته باشيم. در واقع نه صرفاً فرد بلکه فرد در کنار ديگران مد نظر قرار گيرد. فرد در مركز مطالعات قرار گرفته و دنياى اطراف بر حریم وی تاثيرگذارند. بنا بر اين به منظور دستيابى به درك درستى از مفهوم حریم از منظر حقوق اسلامى، بايستى مفهوم حریم را بسترى چندگانه انگاريم و در کنار تاكيد بر حقوق فرد، بر حقوق خداوند بر انسان، ديگران و محيط زيست تاكيد نماييم. بنا بر اين دستيابى به اين مفهوم ضمن برخورداری از حقوق فردی، نيازمند ۳ حق ديگر بوده و فرد در قبال آن‌ها مى‌بايست احساس مسئوليت داشته باشد (شكل ۱۲). از دشواری‌ها و محدودیت‌هاى پژوهش حاضر مى‌توان به گستردگی نزديك به واگرایی مطالعات فقهی و حریم،

شكل ۱۲. مدل جامع نگرش به حریم از منظر حقوق اسلام

۷- میان مالی

مقاله حامی مالی و معنوی نداشته است.

۸- مشارکت نویسندگان

نویسندگان به اندازه یکسان در مفهوم سازی و نگارش مقاله سهمیم هستند. همه نویسندگان محتوای مقاله ارسالی برای داوری را تایید کردند و در مورد تمام جنبه های کار توافق دارند.

۹- اعلام عدم تعارض منافع

نویسندگان اعلام می دارند که در انجام این پژوهش هیچ گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

۱۰- قدردانی

از تمامی افرادی که در این پژوهش مشاوره علمی داشتند، به ویژه اساتید و خبرگانی که در بازبینی دسته بندی های پژوهش همکاری داشتند، سپاس گذاری می شود.

۱۱- پی نوشت ها

- 1-Boundary
- 2-Privacy
- 3-Sanctum
- 3-Limit
- 4-Buffer zone

۶- الإمام الصادق عليه السلام قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله: للمؤمن على المؤمن سبعة حقوق واجبة له من الله عز وجل، والله سائله عما صنع فيها: الإجلال له في عيئه، والود له في صدره، والمواساة له في ماله، وأن يجيب له ما يجب لنفسه، وأن يحرم غيبته، وأن يعودته في مرض، ويشتيع جنازته ولا يقول فيه بعد موته إلا خيرا.

۷- امام صادق (ع) می فرماید: هر کس مال را به ناحق بجوید، به حق از آن محروم شود.

۸- پیامبر (ص) می فرماید: امانتداری بی نیازی و خیانت، فخر می آورد.

۹- رسول خدا (ص) می فرماید: کسب حلال بر هر مزد و زن مسلمانی واجب است.

۱۰- از رسول خدا نقل شده است که سوگند در معامله رونق دهنده متاع و سپس نابود کننده برکت است.

۱۱- رسول خدا (ص) می فرماید: بخورید، بیاشامید، بیوشید، و صدقه دهید، بی آنکه اسراف کنید و بخل ورزید، زیرا خدا دوست دارد اثر نعمتش را بر بنده اش ببیند.

۱۲- سوره کهف، آیه ۷

۱۳- إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ حُرْمَةً وَ حُرْمَةُ الْبَهَائِمِ فِي وُجُوهِهَا.

۱۲- منابع

۱- ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق). (۱۴۱۳). من لا يحضره الفقيه، تصحيح علی اکبر غفاری، جلد چهارم. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

۲- اراکی، محسن. (۱۴۰۰). فقه عمران شهری. قم: مجمع الفکر الاسلامی.

۳- امیدواری، سمیه و حمزه نژاد، مهدی. (۱۴۰۱). بررسی تطبیقی مفهوم حریم در خانه های کشورهای اسلامی حوزه خاورمیانه (مطالعه موردی: خانه های اصفهان، صنعاء، دمشق). فصلنامه پژوهش های اسلامی، ۳(۱۰).

<https://jria.iust.ac.ir/article-1-1427-fa.html>

۴- ایزدی، محمدسعید؛ عسگری، نسیم و ناسخیان، شهریار. (۱۳۹۸). خوانش ساختار معنایی و کالبدی حریم اماکن مقدس با استناد بر سفرنامه های قرن پنجم تا چهاردهم هجری قمری. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۰(۳۸)، ۹۱-۲۱.

<https://iic.ihss.ac.ir/Article/13485>

۵- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۸۹). فرهنگ معاصر عربی-فارسی؛ براساس فرهنگ عربی-انگلیسی هانس ور. تهران: نشر نی.

۶- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۳). مفاتیح الحیاه. قم: مرکز نشر اسراء.

۷- حسینی کاشانی، روح الله؛ شریفی، عنایت الله و علوی، سید محمود. (۱۳۹۸). مبانی انسان شناختی حق بر حریم خصوصی از دیدگاه اسلام. مطالعات حقوقی، ۱۱(۳)، ۴۱-۶۹.

<https://doi.org/10.22099/jls.2019.5488>

۸- خداپرستی، فرج الله. (۱۳۷۶). فرهنگ جامع و واژگان مترادف و متضاد زبان فارسی. شیراز: دانشنامه فارس.

۹- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران.

۱۸- قاری پور، محمد. (۲۰۱۷). *بازار در شهر اسلامی؛ طراحی، فرهنگ و تاریخ*. ترجمه خیزران اسماعیل زاده. تهران: انتشارات نقش مانا.

۱۹- قره بگلو، مینو و جمالی، یحیی. (۱۴۰۰). بررسی میزان و نحوه رعایت حریم در معماری و شهرسازی از منظر فقه اسلامی شیعه (نمونه موردی: محله خان یزد). *مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق*، ۱۵(۴۴)، ۹۵-۱۲۴.

<https://doi.org/10.22034/fvh.2021.10008.1315>

۲۰- قنبرعلی، محمد. (۱۳۸۹). *مؤلفه‌های طراحی شهری اسلامی*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۲۱- متقی، علی بن حسام الدین الهندی. (۱۴۱۹ ه. ق.). *کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال*. بیروت: دار الکتب العلمیه.

۲۲- معطوف، لویس. (۱۴۲۹ ه. ق.). *فرهنگ المنجد عربی-فارسی*. ترجمه محمد بندر ریگی. تهران: نشر نی.

۲۳- موسوی، میرحسین؛ شکوهی بیدهندي، محمد صالح؛ ندایی طوسی، سحر و سلمانیان، محمدحسن. (۱۴۰۰). گونه‌شناسی مفهوم حریم شهر در تجارب جهانی و سیر قانونی حریم در ایران. *فصلنامه علمی تخصصی مطالعات نوین برنامه‌ریزی شهری در جهان*، ۲(۴)، ۶۳-۵۰.

<https://upjournal.ir/fa/paper.php?pid=177>

۲۵- مولائی، اصغر. (۱۴۰۱). حقوق شهروندی، احکام و اخلاق اسلامی در طراحی شهری با تاکید بر نگرش توحیدی. *نشریه مدیریت شهری و روستائی*، ۶۶، ۸۸-۷۱.

<http://ijurm.imo.org.ir/article-1-3213-en.html>

۲۵- مولائی، اصغر. (۱۴۰۲). تبیین اصول و مبانی شهر و شهرسازی اسلامی بر مبنای احکام ثابت. *فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، ۱۱(۱)، ۱۴۴-۱۲۷.

<https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.348163.1555>

۲۶- مولائی، اصغر. (۱۴۰۲). تبیین مولفه‌ها و الزامات اخلاق اسلامی در صورت و سیرت شهر ایرانی اسلامی. *فصلنامه اخلاق پژوهی*، ۶(۱۹)، ۱۴۶-۱۱۹.

<https://doi.org/10.22034/ethics.2024.50893.1613>

۲۷- نحوی، حمید؛ رحیم‌زاده، محمدرضا و سعدوندی، مهدی. (۱۳۹۹). شناخت حریم در معماری با رویکردی پدیدارشناختی. *نشریه علمی مرمت و معماری ایران*، ۱۱(۲۶)، ۴۸-۳۵.

<https://mmi.aui.ac.ir/article-1-1037-fa.html>

۱۰- رحیمی، روح‌الله؛ موسوی، سید محسن؛ بیشمی، مهدیه و امینی گوهرریزی، سحر. (۱۴۰۰). بررسی حریم شخصی در فضاهای باز خانه‌های سنتی مازندران با استفاده از تکنیک نحو. *فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۱۱(۴۴)، ۷۴-۶۵.

<https://iic.ihss.ac.ir/Article/19962/FullText>

۱۱- زارع اندریان، قدرت؛ ذبیحی، حسین و کاردار، سعید. (۱۳۹۸). تبیین ارتباط حقوق شهروندی و حقوق معماری و شهرسازی با تاکید بر نظریه حق به شهر. *نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی*، ۲۳(۶۹)، ۱۷۸-۱۵۵.

[doi:10.61186/jgs.23.69.155](https://doi.org/10.61186/jgs.23.69.155)

۱۲- صارمی، حمیدرضا و بهرا، بهاره. (۱۴۰۰). مولفه‌های کیفیت مکان در شهر ایرانی-اسلامی. *فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی*، ۱۱(۴۳)، ۲۴-۵.

<https://iic.ihss.ac.ir/Article/21055>

۱۳- صالحی، اکبر؛ محمدی پویا، فراز و ترکاشوند، سینا. (۱۳۹۸). ارائه الگوی برای تربیت شهروند تراز جامعه اسلامی بر اساس رهیافت‌هایی از رساله حقوق امام سجاد (ع). *فصلنامه علمی تربیت اسلامی*، ۱۴(۳۰)، ۱۵۴-۱۳۱.

<https://doi.org/10.30471/edu.2019.5014.1969>

۱۴- صبوری، مجتبی؛ سرور، رحیم؛ جودکی، حمیدرضا و ادیبی سعدی‌نژاد، فاطمه. (۱۴۰۰). واکاوی عوامل اثرگذار تاریخی و آینده‌نگاری وضعیت حریم شهرهای ایرانی اسلامی (مطالعه موردی: حریم کلانشهر تهران). *فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ۱۲(۴۴)، ۸۹-۷۵.

<https://iic.ihss.ac.ir/Article/32042/FullText>

۱۵- صفی پورطاب تراه، عبدالرحیم بن عبدالکریم. (۱۳۸۹). *منتهی‌الارب فی لغه العرب*. تهران: دانشگاه تهران.

۱۶- علی‌جان‌زاده، آمنه. (۱۳۹۱). سیری در رساله حقوق امام سجاد (ع)؛ سلسله‌گفتارهای آیت‌الله سیدمحمد یثربی. *مجله کتاب ماه دین*، ۱۸۰(۷۵)، ۷۰-۷۵.

<http://noo.rs/QDJaw>

۱۷- عندلیب، حسین. (۱۳۹۷). بررسی و تبیین اصول و قواعد شهرسازی از منظر فقه اسلامی. *دوفصلنامه علمی-اختصاصی معارف فقه علوی و حقوق معاصر*، ۴(۶)، ۲۶-۵.

<chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgl-clcfindmkaj/https://ensani.ir/file/download/article/1551267103-10128-6-1.pdf>

<https://doi.org/10.22034/fvh.2021.10008.1315>

8- Hall, E. T. (1966). *The Hidden Dimension*. Translated by Manouchehr Tabibian. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]

9- Hosseini Kashani, R., Sharifi, E. & Alavi, M. (2019). Anthropologic Bases of the Right to Privacy from the viewpoint of Islam. *Journal of Legal Studies*, 11(3), 41-69.

<https://doi.org/10.22099/jls.2019.5488>

10- Ibn Babawayh, M. A. (1413 AH). *He Who Is Not Attended by the Jurist*. Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Qom Seminary Teachers' Association. [In Arabic].

11- Izadi, M. S., Asgari, N., & Nasekhian, S. (2020). A Review of the Semantic and Restoration and Physical Structure of Sacred Places Inviolable Zone; Based on Works of Travel Literatures written from the Fifth to the Fourteen Centuries A.H. *Journal of Iranian Islamic city studies*. 38(10), 21-36. [In Persian]

<https://iic.ihss.ac.ir/Article/13485>

12- Javadi Amoli, A. (2017). *The Keys to Life*. Qom: Israa Publishing. [In Persian]

13- Khodaparasti, F. (1997). *A Comprehensive Dictionary of Synonyms and Antonyms of the Persian Language*. Shiraz: Fars Encyclopedia. [In Persian]

14- Matuf, L. (1429 AH). *Al-Munajjad: Arabic – Persian*. Translated by Mohammad Bandarrigi. Tehran: Ney Publication. [In Persian].

15- Molaei, A. (2022). Description the Indicators of Urban Design with the Approach of Monotheistic Transcendence with Emphasis on Islamic Rules and Ethics. *International Journal of Urban and Rural Management*, 21 (66), 71-88. [In Persian]

<http://ijurm.imo.org.ir/article-1-3213-en.html>

16- Molaei, A. (2023). Definition the Principles and Laws of Islamic Urbanism based on Unchangeable

۲۸- نصیرزاده، قائم. (۱۳۹۰). *سیری در رساله حقوق امام سجاد (ع): سلسله گفتارهای آیت‌الله سید محمد یثربی*. قم: انتشارات علامه بهبهانی.

۲۹- هال، ادوارد توئیچل. (۱۹۶۶). *بعد پنهان*. ترجمه منوچهر طبیبیان. تهران: دانشگاه تهران.

References

1- Alijanzadeh, A. (2012). A Journey through the Treatise on the Laws of Imam Sajjad (Peace Be Upon Him), A Series of Speeches by Ayatollah Seyyed Muhammad Yasrebi. *Book of the Month of Religion*, 15 (180), 70–75. [In Persian]

<http://noo.rs/QDJaw>

2- Andalib, H. (2018). Studying and Explaining the Principles and Rules of Urban Planning from the Perspective of Islamic Jurisprudence. *Journal of Contemporary Jurisprudence and Law*, 4(6), 5-26. [In Persian]

<https://ensani.ir/file/download/article/1551267103-10128-6-1.pdf>

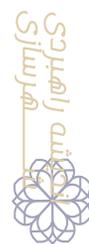
3- Araki, M. (2021). *Urban Development Jurisprudence*. Qom: Majma'ul-Fikr al-Islami. [In Persian]

4- Azarnoosh, A. (2010). *Contemporary Arabic-Persian Culture: Based on Hans Ver's Arabic-English Culture*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]

5- Dekhoda, A. (1998). *The Dekhoda Dictionary*. Tehran: Tehran University. [In Persian]

6- Ghanbarali, M. (2010). *Islamic Urban Design Components*. Tehran: University of Tehran Publications. [In Persian]

7- Gharehbaglou, M. & Jamali, Y. (2022). Investigating the Extent and Way of Observing Privacy in Architecture and Urban Planning from the Perspective of Shiite Islamic Jurisprudence (Case Study: Khan Neighborhood in Yazd). *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 15(44), 95-124. [In Persian]

- Rules. *Quarterly Journal of Social Theories of Muslim Thinkers*, 13 (1), 127-144. [In Persian] <https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.348163.1555>
- 17- Molaei, A. (2023). Exploring the Components and Ethical Imperatives within the Image and Structure of an Iranian-Islamic Cities. *Journal of Moral Studies*, 6(2), 119-146. [In Persian] <https://doi.org/10.22034/ethics.2024.50893.1613>
- 18- Mottaghi, A. (1998) The Treasure of Practitioners in Tradition and Speech. Volume 5. *Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah*. [In Arabic]. <https://pdf.lib.efatwa.ir/90999/0/1>
- 19- Mousavi, M., Shokoohi-Bidhendi, M., Nedai Toosi, S. & Salmanian, M. (2021). Typology of the Concept of City Harim in Global Experiences and the Legal Course of Harim in Iran. *The Scientific-Specialized Quarterly Journal of New Research in Urban Planning in the World*. 2 (4), 50-63. [In Persian]. <https://upjournal.ir/fa/paper.php?pid=177>
- 20- Nahvi, N., Rahimzadeh, M. & Saedvandi, M. (2021). Understanding Harim in Architecture with a Phenomenological Approach. *Iranian Scientific Journal of Restoration and Architecture*, 11(26), 35-48. [In Persian] <http://mmi.aui.ac.ir/article-1-1037-en.html>
- 21- Nasirzadeh, Q. (2009). *An Overview of Imam Sajjad's Treatise on Law: A Series of Speeches by His Holiness Ayatollah Mirsayed Muhammad Yathribi*. Qom: Behbahani. [In Persian]
- 22- Omidvari, S., & Hamzenejad, M. (2022). A Comparative Study of the Concept of "Privacy" in the House of Islamic Countries in the Middle East (Case Study: Houses of Isfahan, Sanaa, Damascus). *Journal of Researches in Islamic Architecture*, 10 (3), 145-168. [In Persian] [doi:10.52547/jria.10.3.2](https://doi.org/10.52547/jria.10.3.2)
- 23- Qaripour, M. (2017). The Bazaar in the Islamic City; Design, Culture and History. Translated by Khizran Esmaeilzadeh. *Tehran: Naqsh Mana Publications*. [In Persian]
- 24- Rahimi, R., Moosavi, S. M., Beyshami, M. & Amini Goharrizi, S. (2022). Investigating Privacy in the Open Spaces of Traditional Houses in Mazandaran Using Space Syntax Technique. *Journal of Iranian Islamic city studies*, 44(12), 65-74. [In Persian]. <https://iic.ihss.ac.ir/Article/19962/FullText>
- 25- Sabouri, M., Sarvar, R., Joudaki, H., & Adibi Sadinezhad, F. (2022). Analysis of Historical and Futuristic Factors Affecting the Privacy of Iranian Islamic Cities; Case Study of Tehran Metropolitan Area. *Journal of Iranian Islamic city studies*, 44(12), 75-88. [In Persian] <https://iic.ihss.ac.ir/Article/32042/FullText>
- 26- Safi Pourtab Sara, A. (2010). *Montaha Alarab Fi Loghat Alarab*. Tehran: Tehran university. [In Persian]
- 27- Salehi, A., Muhammdi Pouya, F., & Turkashvand, S. (2019). Approaches to the Imam Sajjads Laws to Present the Model of Citizenship Education in the Islamic Society. *Journal of Islamic Education*, 14(30), 131-154. [In Persian] <https://doi.org/10.30471/edu.2019.5014.1969>
- 28- Saremi, H., & Bahra, B. (2021). Components of Place Quality in the Iranian-Islamic City. *Journal of Iranian Islamic city studies*, 43(12), 5-24. [In Persian] <https://iic.ihss.ac.ir/Article/21055>
- 29- Simpson, J., Weiner, E. (1989). *The Oxford Dictionary*. ENG: Oxford University Press.
- 30- Zare Andrian, Q., Zabihi, H., & Kardar, S. (2023). Explaining the Relationship between "Citizenship Rights" and "Architectural and Urban Development Rights" with Emphasis on the "Right to the City" Theory. *Researches in Geographical Sciences*. 23(69), 155-18. [In Persian] <https://doi.org/10.61186/jgs.23.69.155>